

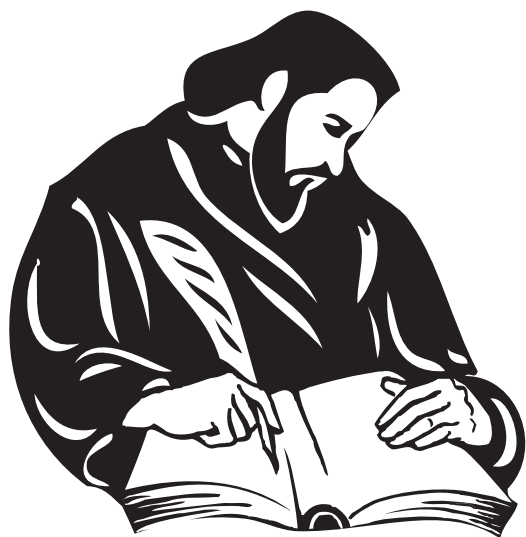
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година VII • 2023 • книжка 1

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
"ПАИСИЙ УИЛЕНДАРСКИ"

ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

2023 / 1

Издава катедра „История и археология“ при Философско-историческия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Главен редактор:

Доц. д-р Георги Митрев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Зам.-главни редактори:

Доц. д-р Димитър В. Димитров, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Секретар:

Десислава Босилкова, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Членове:

Проф. д.и.н. Людмил Спасов, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Проф. д.ф.н. Мирена Славова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Проф. д.и.н. Диляна Ботева-Боянова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Проф. д.и.н. Евгений Шинаков, Брянски държавен университет
на името на акад. И. Г. Петровски, Брянск, Русия

Проф. д.и.н. Ярослав Рубаха, Варминско-Мазурски университет, Олщин, Полша

Проф. д-р Николай Кънев, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Проф. д-р Айше Каяпнар, Университет „Намък Кемал“, Текирдаг, Турция

Доц. д.и.н. Димчо Чешмеджиев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Добринка Парушева, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Иво Топалилов, Център по тракология „Проф. Александър Фол“
към Института за балканистика с център по тракология – БАН

Доц. д-р Пламен Славов, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
Министерство на културата на Република България

Доц. д-р Стоян Попов, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Тодор Радев, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Д-р Николай Шаранков, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Д-р Григор Бойков, Виенски университет, Институт за Източноевропейска история, Виена, Австрия

Д-р Николаос Мердзимекис, Ефория за античното наследство на Халкидическия полуостров
и Света Гора към Министерството на културата и спорта на Република Гърция, Солун, Гърция

Д-р Пасхалис Андрудис, Солунски университет „Аристотел“, Солун, Гърция

На корицата: Паметникът на Гюро Михайлов на площад „Централен“ в Пловдив

Списание „Пловдивски исторически форум“ излиза два пъти в годината.

Електронен формат на списанието:

<https://logos.uni-plovdiv.net/en/spisanie-plovdivski-istoriceski-forum->

<https://piforum.uni-plovdiv.bg/>

Електронен адрес: piforum@abv.bg

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

■ СТУДИИ И СТАТИИ / STUDIES AND ARTICLES

THE ARCHED SLEEVED SWORD GUARDS FROM PRE-SCYTHIAN TIME TO THE BYZANTINE AND ISLAMIC REALMS	5
<i>Errikos Maniotis, Danylo Klochko</i>	
ПРЕДПАЗИТЕЛИТЕ НА МЕЧОВЕ С АРКОВИДЕН РЪКАВ ОТ ПРЕДСКИТСКАТА ДО ВИЗАНТИЙСКАТА И ИСЛЯМСКАТА ЕПОХИ	26
<i>Ерикос Маниотис, Данило Клочко</i>	
ПОБОРНИКЪТ СПИРО КОНСТАНТИНОВ (1826 – 1911)	27
<i>Красимира Вакарелска-Лангхайнрих</i>	
SUPPORTER SPIRO KONSTANTINOV (1826 – 1911)	27
<i>Krassimira Vakarelska-Langheinrich</i>	
ЗА ЕДИН МОДЕЛ „ЧИПРОВСКИ КИЛИМ“ И РАЗВИТИЕТО НА ЧИПРОВСКОТО КИЛИМАРСТВО. СЪПОСТАВИТЕЛНИ АСПЕКТИ	54
<i>Ваня Иванова</i>	
A MODEL OF “CHIPROVSKI KILIM” AND THE DEVELOPMENT OF CARPET MAKING INDUSTRY IN THE SETTLEMENT OF CHIPROVTSI. COMPARATIVE ASPECTS	54
<i>Vanya Ivanova</i>	
ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ	101

THE ARCHED SLEEVED SWORD GUARDS FROM PRE-SCYTHIAN TIME TO THE BYZANTINE AND ISLAMIC REALMS

Errikos Maniotis, Danylo Klochko

Abstract: *The article deals with the emergence and development of prime nomadic cold weapons for the period of almost two thousand years: from 10th century BC to 9th century AD. The presented materials show clear evolutionary lines of such weaponry, proving that each following group of nomads, living in North Pontic region and steppe parts of Eurasia, relied on its predecessors in terms of warfare and used weapons, primarily – swords and daggers. In such an environment the role of the Roman and later the Eastern Roman Empire in adapting and creating new styles of weapons is denoted, without neglecting the military tradition of the past, always reinventing itself.*

Keywords: *Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Huns, Avars, nomads, ancient warfare, swords, daggers, Eastern Europe, Byzantine Empire.*

Introduction

In 2011 and again in 2022 Valeri Yotov published the article regarding the sword from Garabonc I necropolis (Hungary) and its analogies in archaeology and art (Yotov 2011 & 2022). Despite being a really thorough work, these articles, however, do not address the subject of the prototypes for the Garabonc type swords. G. Baranov talks about the swords of Garabonc type (mostly about their cross-guards) in his 2022 lecture as well as their possible origin. The talk, however, ends with the conclusion that such items remain a mystery (Баранов 2022). Our research attempts to fill this gap, presenting the cold weapons of five sequential periods of no-

madic cultures – Cimmerian, Scythian, Sarmatian, Hunic and Avar – to show that such items forge a clear evolutionary line, which eventually leads to the swords of Garabonc type. This evolutionary procedure refers to the typological features of the predecessor sword types of the sword from the Avar necropolis of Garabonc, regarding the cross guard. Surprisingly, the arched copper alloy cross guard of the swords, corresponding to the so called “Garabonc type”, has sleeves that extend down the blade. These might also have enclosed the mouth of the scabbard, thereby precluding rain from entering (thus serving as a rain-guard), feature which surprisingly appear to have the nomadic prototypes, centuries

before. In addition, the pommels' typological categorization has been taken into consideration in a comparative manner.

1. Cimmerian time (10th – 7th century BC): the discovery of iron by eastern nomads

During the Cimmerian period the main type of swords and daggers in Ukrainian territory was the bimetallic with cross-shaped handle (**fig. 1, B**). It was crafted of two metals (hence the name): the blade was made of iron, while the handle – of bronze. Other specific features of this type include mushroom-like pommel and a distinct guard which gives the handle a cross-like appearance. The Ukrainian archaeologists (Тереножкин 1976; Klochko 2020) find origin of this type in the daggers and swords of Karasuk culture (**fig. 1, A**) which had been spread in Central Asia during the Late Bronze Age. Based on the reconstruction, the people of this culture came to modern Ukrainian territory around 10th century BC; at their new home they discovered the iron and began crafting weapons with it, believing this material to be stronger than the bronze; the physical features of the iron arranged the bimetallic nature of this type: the iron blade was forged, while the handle – casted in the mold, most likely made of wax. Unfortunately, because of these very features some of the findings come with only a part of the blade, if any at all, while the rest is destroyed by corrosion. Most of the findings of cross-shaped handles (with or without the iron blade) come from Ukraine (Klochko 2020: 68 – 69). Stand-alone findings were also discovered in Romania, Austria, Germany etc (Тереножкин 1976: рис. 74). Plenty of such artifacts also come from Russia, mainly – the Northern Caucasus (Тереножкин 1976: рис. 66).

In time, as the mastery of the iron had developed, the bimetallic swords and daggers with cross-shaped handle began to evolve. Until recently it was assumed that the developed

forms of this type originate on the Caucasus (Тереножкин 1976: 110), as most of such findings were discovered there. However, new findings from Ukraine force to revisit this concept.

The developed cross-shaped daggers and swords were mostly made fully of iron. Their guard moved from being straight and narrow to somewhat bent (**fig. 1, C**). Eventually it transformed into having a triangular “teeth” on the edges, pointing in the same direction as the blade (**fig. 1, D**). It is possible, that the reason for such evolution was not only aesthetic, but also practical and could indicate a developed tradition of the swordfight, as such “teeth” could be used to catch enemy's blade between them and the blade.

Further development of the guard shows it becoming less and less distinct, until it finally transforms into heart-like shape that we see on the swords of Scythian time (**fig. 1, E – F**). The reason for this could have been the transition in the use of the sword, probably caused by the changes in warfare traditions and the people behind it. As the presence of the cross-guard and an existence of the sword fighting tradition, its absence may mark that the use of the sword in Scythian society was different during the Cimmerian time. However, it is important to note that the evolution of the cross-shaped guard was not linear. On the contrary, the new, previously unpublished, findings from Ukraine show at least two developed traditions (ornamented (**fig. 1, 7, 11, 13, 14**) and non-ornamented (**fig. 1, 8 – 10, 12**) which were mutually influential, until one of them eventually triumphed.

2. Scythian time (7th – 4th century BC): peculiar relationships with past and future

There are mainly two types of Scythian akinaks, each with their own internal variations. The difference between them is in the pommel: in one type (presumably more archaic) it is called the brick-shaped (**fig. 2, 1 – 6**), while in another (rather more modern) – the antenna-shaped

(**fig. 2, 7 – 12**). Such dating can be supported by two facts: 1 – the brick-shaped pommel is found on the clearly Cimmerian-time dagger and sword (**fig. 1, 10; fig. 3, 2**); 2 – as Scythian akinaks were mostly made of iron, the forging of an “antenna” would be harder and therefore require deeper mastery. Both of these points also apply to the guard: like we had said and shown, the formation of the classical “heart-like” shape begins during the Cimmerian time (**fig. 1, F**), but it did not reach this form immediately as the Scythian culture became dominating in the North Pontic region – it is clearly evident by the large number of akinaks with more primitive guard rather than a “heart-like”.

In the context of our research, two subjects within the Scythian time must be mentioned. First in the long sword (97 cm) found near the Romanian village of Aldoboly. Aside from the length, this item is also worth noting due to its guard: it has distinct cross-like shape (though rather bent), which makes it similar to the developed guards of the Cimmerian-time swords and daggers (**fig. 3**). Despite this, the sword from Aldoboly is attributed to the 5th – 4th century BC (Мелюкова 1964: 56). Its length is explained by the La Tene influence. There is an alternative to such explanation, but we will cover it later. The shape of the guard itself is not discussed, but its Scythian origin is not in question due to the animal ornament depicted on it. To sum up, this artifact is interpreted as a Thracian imitation of Scythian product (Мелюкова 1964: 56). To us the sword from Aldoboly is important as it demonstrates that some archaic traditions (like the shape of the guard) may sometimes reappear after a long time since their usage.

Another subject, which needs to be discussed is the tradition of the Scythian long swords. The form of the handle in such swords is the same as in usual akinaks: the pommel is either brick-shaped or antenna-shaped, the guard is either heart-shaped or has the form of its predecessor (Скорий 1981: 22, рис. 2). The

difference is in the length of the blade: 70 cm and more, comparing to other akinaks which are shorter. The amount of such long swords is a small percent from the total number. However, the researchers trace them to the archaic period in Scythian timeline (Скорий 1981: 21). Indeed, the swords with long blades (also in small number) had originated even during the Cimmerian time, most likely due to the influence of the peoples of Central-Eastern Europe and their weaponry. This might have resulted in the appearance of the earliest mounted swordfight tradition in Eastern Europe (Ключко 2022: 47 – 48). The long swords of Scythians is also interpreted as the marker of emerging mounted swordfight within their society (Скорий 1981: 23). The fact that such swords emerge early in Scythian (and even pre-Scythian) time allows to assume that they were the source of influence (at least one of) for the appearance of such weapons in Sarmatian society.

3. Sarmatian time (4th century BC – 4th century AD): unexpected revivals

Currently there are four known Sarmatian types of swords and daggers. The first one is distinct by its sickle-shaped pommel as well as a cross-shaped guard (**fig. 4, I**). Such swords and daggers were spread in 4th – 2nd century BC, although some findings of them are attributed even to 1st century BC. Considering the general timeline, such weapons are most likely the continuation of Scythian ones with brick-shaped pommel, as indicated by the findings from Middle Asia (Иванов 2018: 169, рис. 1). Such change in form has no obvious meaning from the practical point of view, but its sense can be either purely aesthetic or symbolic, perhaps even religious.

It is also important to note (not only in the context of weapons with sickle-shaped pommel, but regarding Sarmatian swords and daggers in general) the reappearance of the cross-shaped guard, which was common during the Cimmerian time but almost completely absent in the

Scythian period. The reason for such return, in our opinion, is purely practical: as Sarmatian weapons were mostly made of iron, it is much easier and faster to forge a narrow iron stripe, which would serve as guard, rather than a heart-shaped item.

The second type of Sarmatian swords and daggers has an antenna-shaped pommel (**fig. 4, 2-3**); the guard is either also has a shape of cross or absent at all, though it is not clear if it is an original concept or it was lost to time or damage. The connection to the weapons with antenna-shaped pommels of Scythian time is beyond doubt on the first sight; however, the examination of the chronology makes it much less obvious. The Scythian swords and daggers with antenna-shaped pommels were spread during 6th – 5th century BC (Симоненко 1984: 133), while Sarmatian ones appear from 3rd century BC to 3rd century AD on different territories (Симоненко 1984: 134, рис. 5). Some scientists argue that such shape of pommel might have been preserved in Caucasus from Scythian time into Sarmatian period, though such idea remains questionable (Симоненко 2015: 38). It is also possible that antenna-shaped pommel reappeared spontaneously (Симоненко 2015: 42 – 43) – as the sword from Aldoboly with the bent cross-guard had shown, sometimes it is an option. Still, there is a potential to discover new findings which could close this gap completely.

The swords and daggers with ring-shaped pommel (**fig. 4, 4**) were common during the middle Sarmatian time (1st century BC – 1st century AD), although the earliest findings date 2nd century BC, while the latest – 3rd century AD. The origin of these weapons is believed to be Central Asian or perhaps even Chinese. Most of such swords are the same length as their Scythian predecessors – 50 – 60 cm (Симоненко 2015: 43). However, a number (although relatively small) of significantly longer artifacts with ring-shaped pommel indicates the tradition of using the long swords at that period. It is also important to note

that the swords with ring-shaped pommel served as the prototypes for the type of Roman swords with the ring as a pommel. The former appeared in Roman weaponry complex due to the nomadic mercenaries serving the Empire. The rings on the latter have somewhat different shape and blades are mostly longer. Such weapons were further used not only by the Roman soldiers but also by other nomadic peoples (Sekulov, Maniotis 2022: 87 – 88).

The fourth type of Sarmatian swords and daggers has a pin-shaped handle (**fig. 4, 5 – 6**). There are several variations of such weapons, none of them have pommels, only some have guards (cross-shaped). It is most likely that the handle was additionally enhanced by organic materials (wood, leather, bone etc.) but they did not reach the researchers. Chronologically such items belong to 2nd century BC – 4th century AD. The origin of these swords and daggers is a subject of debate. Some scientists believe that such weapons had prototypes in the La Tene weaponry complex or among the weapons of the Meothic tribes living in Kuban region (Симоненко 1984: 143). There is also a possibility that the prototypes for such swords and daggers have Chinese origin. Therefore, they appear in Sarmatian weaponry complex through Central Asia initially as trophies, gifts or maybe items of trade (Симоненко 2015: 67). Further variants of such swords and daggers would be developed based on this technology (Симоненко 2015: 68).

Regardless of origin, there is still a question why would Sarmatians incorporate these foreign long swords and daggers into their own weaponry complex? As evident by the majority of the findings, most of their history the Sarmatians used rather short swords and daggers. However, as we have previously mentioned, the tradition of using the long swords largely predates Sarmatians. Therefore, it is possible that during the clashes with late Scythians they might have met with enemy's mounted swordsmen and realized the potential of such military

unit, which resulted in forging the ring-pommel swords with long blades, as well as the adoption of the foreign long swords. Such interpretation might be rightfully challenged by the obvious gaps in chronology. However, one should keep in mind that the chronological attribution of the majority of the presented swords is based on the burial materials alongside which said swords had been found. In other words, the dating shows not so when a sword *was* used but when it *stopped* being used. But the sword, as the marker of the warrior, might have been used for several generations, passing from father to son before being finally put into the grave or a hoard, while being lost from the possession of such family or said family dying out.

4. Huns and Germanic Tribes “foederati” (4th – 5th century AD)

Originating from the Inner Asian steppe, the Huns were horse nomads, probably of Turkic origins and speaking a proto-Turkic language. They were possibly the remnants of migrating Xiongnu, a Steppe people. During the 4th century AD, Huns reached the Roman frontiers, pressuring other Germanic tribes to move to the East. It was inevitable that the Huns would sooner or later cross the Danube and penetrate the Balkan Peninsula, facing the Roman Army. According to a broader interpretation, the Hun period in the Middle Danube Basin began in the last quarter of the 4th century AD. Its second phase initiates with the relocation of the Hun power center in the Carpathian Basin (426) and lasts until the death of Attila (454).

The clash was inevitable however, the available archaeological evidence from the middle and lower Danube region does not show a dramatic socioeconomic change with the arrival of the Huns. It looks as if Hun villages, which were fixed settlements dominated by surface dwellings with wattle-and-daub walls, clay-coated floors and reed-thatched roofs. Many Huns saw the Eastern Roman Empire as a land of op-

portunity and were impressed by the ease of urban life, with its seemingly constant supply of luxuries and higher standard of living. From this period (5th century AD) we can rather recognize also traces of their Germanic allies' presence (Elton 1997: 28 – 29).

An alliance (*foedus*) was forged between Rome and the Huns as evidenced by the regular peace treaties, the exchange of hostages and the appearance of Hunnic auxiliary troops in the Roman Army, among Goths (Nechaeva 2021: 184 – 186). Later in the 6th century, Belisarius himself had in his regiments Huns, among the many other nations, making his army multiethnic, adopting the Hunnish style of warfare (Heather 2018: 51). In the Balkans many traces of the elaborated material culture of the Huns can be identified. For instance, a grave from Singidunum contains a variety of weapons (Ivanisevic, Kazanski: 2007), while metallic cauldrons or gilded saddle plates golden torque and silver belt buckles have been excavated in many sites (Popovic 2001: 234, fig. 25; Ivanisevic, Kazanski 2007: 137, fig. 4; Ivanisevic 2015: 661, fig. 7).

The military equipment of the Huns and the Germanic tribes apart from the bow included the sword. The swords belong to so called “*Asian type*” or “*Asiatischen typ*”, according to W. Menghin (Menghin 1994-95: 185 f.). As we have examined, these swords appear in Sarmatian tombs in the Pontic region as early as in the 1st century AD. The swords of this typology had large pommels and cross guards of various sizes and shapes and made of the same metal as the blade. A very typical characteristic feature of this guard is the cylindrical collars whose “mouth” engulfs the upper part of the grip and the lower part of the blade (**fig. 5**). Some pommels were also covered in a thin sheet of bronze or silver. Grips were covered in wood and leather and sometimes had metal elements. Blades, hilts, and scabbards were frequently decorated. Especially popular was the inlaying of gold, silver, and bronze, and decorative effects such as

gold cloisonné and the attachment of jewels. The wealthiest of barbarian leaders owned extremely decorated swords. A very significant example Childeric's sword, the fifth-century Merovingian chief, whose extremely rich tomb was excavated at Tournai in 1653. The sword had both gold inlay and cloisonné decoration on both the hilts and scabbards of two swords found in his grave a *spatha* and a *scramasax*. Such swords had been found also in Balkans (fig. 6) (Vagalinski 2014). Such swords with massive cross-guards, decorated with garnets, it is believed that were produced in Byzantium and reached the leaders of eastern equestrian peoples as gifts (Miks 2009: footnote 129).

One type, which is distinguished from this classification drew our attention, regarding the topic being demonstrated in this scientific work. It is the sword from Engels-Pokrowsk, Saratow Region, Russia (fig. 7). This sword has a special cross guard, where the lower zone ends in hanging bird heads with white eye inlays. The same motif comes from the scabbard mouth plates of the *spathae* of type III of the Asian typology from Ermihalyfalva in Romania and Pleidelsheim grave 71, Germany. A similar sword had been found in Taman, modern day Russia (fig. 8). Its cross guard appear to have the same shape and it is also having garnet decoration. Unlike the previous swords, the upper collar of the guard is preserved (Menghin 1994-1995: 178 – 182).

Surprisingly enough, the prolonged edges of the lower part of the sword guard remind us of the Cimmerian dagger guards (fig. 1, 9 – 10). We can observe the evolution where the bending edges are now part of the lower part of the main cross guard, engulfing the blade, like a collar. It is very crucial that our parallels come from the Eastern Europe and the steppe lands but also from regions around the Black Sea, regions where the Cimmerian and the Scythian culture flourished. On contrary, this subtype appears to be rare in the West. This might indicate that there was a solid tradition of an imitation and circulation of

an earlier chronological period type by the craftsmen. Moreover, it is beneficial not to neglect the role of the Bosporan Kingdom and the Parthian Empire and their contribution to assimilated new technologies and in our case new sword types from the East, distributing them to the West and to the Eastern Mediterranean region.

5. Avar-Byzantine-Islamic realm (6th – 9th century AD)

After examining and addressing the necessary linkage between the Cimmerian and the Scythian prototypes in an evolutionary approach till the Hunnic Period, the final comparisons with the “Garabonc” type of swords is demonstrated.

To begin with, during the 6th century AD a great reformation of the Byzantine army is occurred, to adapt to new trends of warfare. The role of the cavalry is enhanced and is equipped with a variety of both defensive and offensive weapons, while the infantry units bear lighter armament. The regiment of the horse archers is developed (*cataphrctarii sagittarii*) Again, the Byzantines had to face a fearful nomadic opponent, the Avars. Like the Huns, the Avars where skillful horse-archers and used also the sword as a primary weapon. The typologies of the swords of the Avar period vary to double-edged bladed and the new development of the single-edged sword (*proto-saber*) is occurred. The typical sword was the long double-edged sword, the *spatha*, which differs significantly from the previous types we presented, regarding the morphologies of the cross guards. Among the various types some have been also used in the Byzantine Army, but also seems that have been produced in the armories of the Empire (Eger 2014). Different types of cross guards developed, and the ring pommel sword types made again their appearance, however the scope of this research is not to examine the Avar Period swords but to bridge chronologically and in an evolutionary manner the material.

Now we proceed to an in-depth analysis of the sword of “Garabonc” type in a compara-

tive manner with the Scythian predecessors. The chronological span according to the surviving examples is from the 8th – 9th century AD, even in the 11th century, taking into account some examples from the pictorial sources.

The characteristic features of this type are the copper alloy cross guards with sleeves that extend down the blade, and they are slightly arched. These might also have enclosed the mouth of the scabbard, thereby precluding rain from entering (thus serving as a rain-guard). A typical example of this sword hilt comes from grave 55 in the Avar necropolis of Garabonc in Hungary. This sword has a trefoil pommel and a slightly volute shaped guard. The Garabonc necropolis has been dated to the second half of 9th century AD (Szöke et. al. 1992: 93, 233, Taf. 20, Taf. 63) (**fig. 9**).

This, according to Yotov is the first examined example and the specimen that gave its name, after the finding place, Garabonc, to the whole typology by the researcher himself. Initially, in the first publication for the weapons found in the grave No 55, B. M. Szöke points out “*as far as these swords have no parallels of same time nor in the Carpathian basin or in the East, or among the step-people arm, the only possibility of their place of origin I may suggest is Byzantium. But this may become true only when well dated parallels to these arms will be found*” (Szöke et. al. 1992: 94). So, in order to find analogies in the Byzantine realm, Yotov made a comparison with the artistic parallels of swords in the famous manuscript of “The Homilies of Saint Gregory of Nazianzus” Homilies of Gregory the Theologian”, Paris, gr. 510, which was produced in Constantinople in 879 – 882.

From the archaeological perspective, similar sword finds had been unearthed in the Byzantine fortress Dinogetia in Northern Dobroudja, Romania (Stefan et. al. 1967: 57, fig. 35. 19) (**fig. 10**), from Kytsivka necropolis, Kharkiv Region, Ukraine (Аксѡнов, Лаптев 2012: 100) (**fig. 11**) and from Vinnitsa Region also in Ukraine

(Баранов 2017: 252, fig. 3.) (**fig. 12**). In contrast, to the previous examples, which have a sleeved upper collar, the handle is riveted to the cross-guard, which is almost fully arched.

A further close parallel comes from the region of Cherkasy Region in Ukraine (**fig. 13**). This time the sword guard has its collar down the blade, filled with a kind of fleur-de-lis ornament. The lily is also depicted on a soldier’s sword from folio 137r in the illuminated Byzantine manuscript of St. Gregory of Nazianzus, dated approximately to the late 9th century (Баранов 2015: 99, 102).

This type of sword can be traced even in Greece (Athanasoulis, Manolossou 2021: 15) and in modern day Iran. This specimen comes from the Furuסיyya Collection (**fig. 14**). The hilt is decorated with highly stylized leaf forms and appears to have had a long U-shaped sleeve whose opening enclosed the mouthpiece of the scabbard, like a rain-guard. The hilt with the remnant of the blade, is dated to the Samanid dynasty, in the 8th – 9th centuries AD (Bashir 2008: 38)

The researchers problematized about the fact that how a “Byzantine” type of sword reached Hungary. Szöke suggested that the sword was transferred in the lands south of Balaton Lake in Garabonc by Bulgar mercenaries, who have joined the retinue of Prince Pribina, the head of the Blatna Principality and his son Chezil around the second third of 9th century AD (Szöke 2014: 109, 110).

Although, as we can observe, the distribution of this type is traced mainly again in the Eastern Europe and Eurasian steppes. The majority of the examples come from the modern-day Ukraine and Romania and only one specimen has been found in Greece and Iran (?), whose context is unknown. This fact made us consider searching for possible prototypes which could be linked with the previous long-term nomadic presence in the area.

The sword from Garabonc, but also the rest of the specimens, seem to bear analogies

with the previous Hunnic examples, also from the mentioned regions, but mostly with Scythian parallels. A significant example is the sword with its scabbard, which was founded in the burial of Tovsta Mohyla (**fig. 15**). The Tovsta Mohyla burial mound is in southern Ukraine near the city of Pokrov in Dnipro Region. The sword is typical for the middle 4th century BC. The hilt and the guard are made of gold, and they are richly decorated with scenes from the Greek mythology. The main griffin on the scabbard is lion-headed and is portrayed with a goat's horn, while in the handle there is a representation of the god Pan playing on his syringa (Pan flute or Pan pipes) with two goats near him.

Of great interest is the morphology of the lower golden "mouth" sheath, beneath the typical triangle guard, that extends towards the blade, like a sleeve. This feature reminds us of the sleeved cross guards of the "Garabonc" typology. Indeed, the analogy with the sword of the Samanid Dynasty from the Furusiyya Collection is astonishing. According to the researchers, the pommel of the Tovsta Mohyla sword is considered uncommon for the Scythian types (Полидович 2015: 139). However it heavily resembles the mushroom-shaped pommels of the classical Cimmerian swords and daggers (**fig. 1, B**). The round pommel can be easily compared to the pommel that the Cierny Brod (Slovakia) bears (**fig. 16**) (Biro 2014: 537). Therefore it is possible that such pommels can be considered the prototypes for the "bead-like" pommels of the late Roman and early medieval swords, found in North Pontic region and its neighbouring lands (Popov 2016: fig. III, 1 – 8).

Another denoted example is the golden sword preserved in its scabbard from Velyka Bilozerka, Zaporizhzhia, stored at the Museum of Historic Treasures of Ukraine in Kyiv, dated in the 4th century (**fig. 17**). The prolonged lower part of the triangle cross guard bear similarities with the cross guards of the mentioned Middle Byzantine period swords. The way that these extend-

ed lower parts of the guards engulf the scabbard, preventing possibly the rain to rust the blade in both Scythian and "Byzantine" examples is very characteristic and significant.

Revival of a sword form through centuries. Some denoted examples

This phenomenon is not alien to the History of Arms and Armor. A very profound example is the so called new "Roman" Sword from Soknopaiou Nesos, El-Fayyum, Egypt, during the archaeological excavations carried out by the Soknopaiou Nesos Project (University of Salento, Lecce) in the temenos of the main temple in Soknopaiou Nesos, modern Dime a unique sword came to light (**fig. 18**). The sword initially was correlated with the Late Republican Period roman sword with a mixture of swords of the Hellenistic Successor Kingdom of the Ptolemaic Dynasty but also the Celtic influences cannot be excluded. However, the most intriguing part of the sword was its pommel. Such pommels could be traced among the Roman and the Hellenistic paradigms, either from iconography or the actual specimens, but the researchers found analogies in the pre-dynastic trilobate mace-heads, thousand years before, where their appearance is attributed to Near Eastern influences in the first half of the 4th millennium BC. It is very strange how this object came to fashion, having manufactured thousand years ago, in the Hellenistic/Roman Period and even in the Celtic world, let alone the fact that there were not some intermediate stages of transferring the knowledge of this shapes of trilobate maces. The researchers conclude that it is difficult to determine whether these maces functioned as prototypes for the Soknopaiou Nesos sword type (Davoli, Miks 2015).

Instigating our case, this example however, indicates the significant influences the nomadic military tradition would have in the Roman weapons, supporting the theory of the imitation and circulation of objects and the assimilation creating new styles of weaponry.

Returning to the Middle Byzantine Period, we observe that many different and unique sword types had been used by the Byzantine Army. In fact, an older type revives, that of the Roman *gladius*, at least regarding the handle form.

An exceptional specimen that shows a merging of styles is the sword hilt, discovered in a shipwreck at Serçe Limani (**fig. 19**). This shipwreck was discovered in the 1970s and was at first wrongly identified as an Arabic merchant ship. However, it now appears to have been a Byzantine ship which set sail from Constantinople in the first quarter of 11th century transporting a rich cargo, according to Joseph Schwarzer. The hilt is characterized by a large ring-pommel, a compartmentalized grip and an arched, “cuffed” D-shaped guard. The decorative motif represents the mythical bird Hamsa from the Indian mythology. The pommel has the metaphorical function of a bowl which, with the flanged quillons as the leaves, engulf the hamsa motif which could be seen as the flower. This type of guard is depicted also in Roman art during the 5th century AD (Schwarzer, Deal 1986: 50 – 51). Moreover, the most exceptional fact is that six swords on display at the military museum in Istanbul may belong to this type, one dating from the 13th century and two from the 17th century. All in all, we observe that the morphology of the hilt indicates that it could have been produced by a Byzantine or a Muslim craftsman, and that it was probably a straight double-edged sword with a lenticular blade. We can also ascertain the remarkable longevity of this “cuffed guard” type.

Conclusions

The Eurasian steppes, which span Eurasia for over 6,000 km from Manchuria in north-eastern China to Hungary in Eastern Europe and are bounded by the Taiga forests in the north and a desert belt to the south, have long been an open highway between Inner Asia and Europe. Only for the two thousand years a vast number of nomadic peoples had passed it. Proto-Scythians and

Scythians, Sauromatians and Sarmatians, Huns, Proto-Bulgarians, Avars, Magyars, Pechenegs and Cumans – this is but a small list of them. All of these peoples had left their mark in this vast region, often bringing innovative techniques regarding warfare and weapons. In addition, they served as a sort of a conduit transferring new technologies from the East to West.

The Byzantine Empire and the Islamic Caliphates stood in the middle of this process of transmission, controlling major locations like the Taurica Chersoneses, the Theme of Cherson and the Iranian steppes and Transoxiana. Both of these civilizations seem to have been particularly adaptable in military manners. This enabled Byzantium to survive for so long, surrounded by powerful and predatory foes. Byzantine military adaptability and willingness to learn from, as well as to recruit from its neighbours and even from its enemies played a fundamental role in assimilating new weapons and military tactics, where different workshops and armories produced their own forms of weapons.

In our article we presented every step of an evolutionary model, lasting two thousand years. It is important to note that we do not propose the dissemination of a culture, nor the diffusion and slavish imitation of an archaeological type, but the adaptation and profound modification which can even make the original model of a prototype, whose diffusion is demonstrated. The diffusion of objects and ideas throughout of history is a perfectly proven fact, and therefore the study of such diffusion should not be discredited by itself nor needs more defense, as long as the diffusion does not become exclusive or overvalued explanatory mode.

REFERENCES

- Athanasoulis, Manolessou 2021:** D. Athanasoulis, E. Manolessou. A Byzantine sword from Corinth. – In: *40th Symposium on Byzantine and post-Byzantine Archaeology and Art*. Athens, 29 – 31 October 2021, 15.
- Bashir 2008:** M. Bashir. *The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection*. Milano, 2008.
- Bass et al. 2004:** G. F. Bass, Sh. D. Matthews, J. R. Steffy and Fr. H. van Doorninck, Jr (edit.). *Serçe Limani. An Eleventh-Century Shipwreck: The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*. – Volume I, Ed Rachal Foundation Nautical Archaeology Series in association with the Institute of Nautical Archaeology, Texas A&M University Press, 2004.
- Biro 2014:** A. Biro. Weapons in the 10–11th century Carpathian Basin Studies in weapon technology and methodology – rigid bow applications and southern import swords in the archaeological material. – In: Dávid Bartus, László Bartosiewicz, László Borhy, István Feld, Gábor Kalla, Pál Raczky, Miklós Szabó, Tivadar Vida. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* Ser. 3. No. 2. – Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences, Budapest, 2014, 519 – 541.
- Davoli, Miks 2015:** P. Davoli, Chr. Miks. A New “Roman” Sword from Soknopaiou Nesos (El-Fayyum, Egypt). – *Institute for the study of the Ancient World Papers*, 9, 2015.
- Eger 2014:** Chr. Eger. Zur Frage byzantinischer Blankwaffen im ausgehenden 6. und 7. J ahrhundert: Schwerter mit bronzenem Parierstück vom Typ Aradac-Kölked-Korinth. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 61, 2014, 199 – 234.
- Elton 1998:** H. Elton. *Warfare in Roman Europe, AD 350 – 425*. Oxford: Clarendon Press.
- Heather 2018:** P. Heather. Rome Resurgent. *War and Empire in the Age of Justinian (Ancient Warfare and Civilization)*. Oxford, 2018.
- Ivanisevic, Kazanski 2007:** V. Ivanisevic, M. Kazanski. Nouvelle nécropole des grandes migrations de Singidunum. – *Starinar*, 57, 2007, 117 – 39.
- Ivanisevic 2015:** V. Ivanisevic. The Danubian Limes of the Diocese of Dacia in the 5Th Century. – In: Vida, T. (ed.): *Romania Gothica II. The Frontier World, Romans, Barbarians and Military Culture Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest*, 1 – 2 October 2010, 653 – 665.
- Klochko 2020:** D. Klochko. On one of the weapon types of Cimmerian time. – *Археология*, 2, 2020, 62 – 70.
- Menghin 1994-95:** W. Menghin. Schwerter des Goldgriffspathen horizons im Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. – *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 26-27, 1994-95, 140 – 191.
- Miks 2009:** Chr. Miks. Relikte eines frühmittelalterlichen Oberschichtgrabes? Überlegungen zu einem Konvolut bemerkenswerter Objekte aus dem Kunsthandel. – *Sonderdruck aus dem Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 56. Jahrgang 2009, 395 – 538.
- Nechaeva 2014:** E. Nechaeva. Embassies – Negotiations – Gifts. Systems of Eastern Roman Diplomacy in Late Antiquity. – *Geographica Historica*, 30. 2014. Stuttgart.
- Popov 2016:** St. Popov. Early Mediaeval sword and sword-pommels from north-eastern Bulgaria. – *Русский сборник*, т. 8/1. Брянск, 2016, 109 – 112.

- Popovic 2001:** I. Popovic. Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrade. – *Antiquity*, VIII, 2001. Belgrade.
- Schwarzer, Deal 1986:** J. Schwarzer, E. C. Deal. A Sword Hilt from the Serçe Liman Shipwreck. *Museum Applied Science Center for Archaeology Journal*, 4 (2), 1986, 2 – 50.
- Sekulov, Maniotis 2022:** V. P. Sekulov, E. Maniotis. Roman ring-pommeled sword from Crveno Pole, N. Macedonia. — *Acta Musei Tiberiopolitani*, vol. 4, 2022, 85 – 90.
- Stefan et. al. 1967:** G. Stefan, I. Barnea, M. Comsa, E. Comsa. *Dinogetia. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*. 1. București, 1967.
- Szöke 2012:** B. M. Szöke. Kulturelle Beziehungen zwischen Mosaburg/Zalavár und dem Mittelmeerraum. – In: *Rome, Constantinople and Newly Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* 1. Salamon, M., Wołoszyn, M., Musin, A., Špehar, P. (eds.). Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2012, 125 – 142.
- Vagalinski 2021:** L. Vagalinski. A Great Migration Period Spatha with Garnet Decoration from SE Bulgaria. – *Archaeologia Bulgarica*, XXV, 1, 2021, 27 – 34.
- Yotov 2011:** V. Yotov. A new Byzantine type of swords (7th–11th centuries). – In: *Niš and Byzantium*, IX. Niš, 2011, 113 – 124.
- Yotov 2022:** V. Yotov. Archaeological and art parallels of Byzantine sword discovered in grave No. 55 of Garabonc I necropolis (second half of 9th century). – *Magyar Őkológus Kongresszus Kiadványok* 4.1, 2022, 153 – 168.
- АКСЬОНОВ, ЛАПТЕВ 2012:** В. Аксьонов, О. Лаптев. Салтово-маяцький кремаційний могильник поблизу с. Кицівка на Харківщині. – *Археологія*, 4, 2012, 95 – 109. [Aksyonov, Laptev 2012: V. Aksyonov, O. Laptev. Saltovo-mayatskiy krematsiynyi mogilynik poblizu s. Kitsivka na Harkivshtini. – *Arheologiya*, 4, 2012, 95 – 109.]
- Баранов 2015:** Г. Баранов. Новая находка перекрестья и навершия рукояти византийского меча с территории Черкасского района Черкасской области Украины. – *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 7, 2015, 87 – 105. [G. Baranov. Novaya nahodka perekrestyya i navershiya rukoyati vizantiyskogo mecha s territorii Cherkasskogo rayona Cherkasskoy oblasti Ukrainay. – *Materialay po arheologii i istorii antichnogo m srednevekovogo Krayma*. 7, 2015, 87 – 105.]
- Баранов 2017:** Г. Баранов. Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьями с муфтой IX–XI вв. – *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 9, 2017, 248 – 283. [G. Baranov. Vizantiyskie (sredizemnomorskie) mechi s perekrestyyami s muftoy IX–XI vv. – *Materialay po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Krayma*, 9, 2017, 248 – 283.]
- Баранов 2022:** Г. Баранов. Загадки средиземноморского меча Византия vs государства Ислама (2022). <https://www.youtube.com/watch?v=2f65tGKEfxQ&t=9s> (Accessed: 2 December 2023). [G. Baranov. Zagadki sredizemnomorskogo mecha Vizantia vs gosydarstva Islama (2022)]
- Иванов 2018:** С. Иванов. Кинжалы и мечи раннесарматского облика с эллипсоидными рукоятями в Средней Азии. – *Мир большого Алтая*, 4(2018), 166 – 176. [S. Ivanov. Kinzhalay i mechi rannesarmatskogo oblika s ellipsoidnaymi rukoyatyami v Sredney Azii. – *Mir bolyshogo Altaya*, 4, 2018, 166 – 176.]
- Клочко 2022:** Д. Клочко. Біметалеві довгі мечі киммерійського часу. – *Археологічні студії: здобутки та перспективи*, 2022, 45 – 49. [D. Klochko. Bimetalevi dovgi mechi

kimmeriysykygo chasu. – *Arheologichni studii: zdobutki ta perspektivi*, 2022, 45 – 49.]

Мелюкова 1964: А. Мелюкова. Вооружение скифов. Москва, 1964. [А. Melyukova. *Vooruzhenie skifov*. Moskva, 1964.]

Симоненко 1984: А. Симоненко. Сарматские мечи и кинджалы на территории Северного Причерноморья. – В: Вооружение скифов и сарматов, (1984), 129 – 147. [А. Simonenko. *Sarmatskie mechi i kindzhalay na teritorii Severnogo Prichernomorya*. – V: *Vooruzhenie skifov i sarmatov*, 1984, 129 – 147.]

Симоненко 2015: А. Симоненко. Сарматские всадники Северного Причерноморья. Київ, 2015. [А. Simonenko. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomorya*. Kiïv, 2015.]

Скорий 1981: С. Скорий. Скiфськi довгi мечi. – Археологiя, 1981, 19 – 25. [S. Skoriy. *Skifsyki dovgi mechi*. – *Arheologiya*, 1981, 19-25.]

Тереножкин 1976: А. Тереножкин. Киммерийцы. Київ, 1976. [А. Terenozhkin. *Kimmeriytsay*. Kiïv, 1976.]

Полидович 2015: Ю. Полидович. Меч из кургана Толстая Могила. – Археологiя i давня iсторiя Украiни, 2015, вип. 2 (15), 124 – 139. [Y. Polidovich. *Mech iz kurgana Tolstaya Mogila*. – *Arheologiya i davnya istoriya Ukraïni*, 2015, vip. 2 (15), 124 – 139.]

Errikos Maniotis,

PhD-candidate, Masaryk University,
Faculty of Archaeology and Museology,
Brno, Czech Republic,
riecos4@gmail.com

Danylo Klochko,

PhD-student, “National University
of Kyiv-Mohyla Academy”,
Kyiv, Ukraine,
klochko.danil@ukr.net

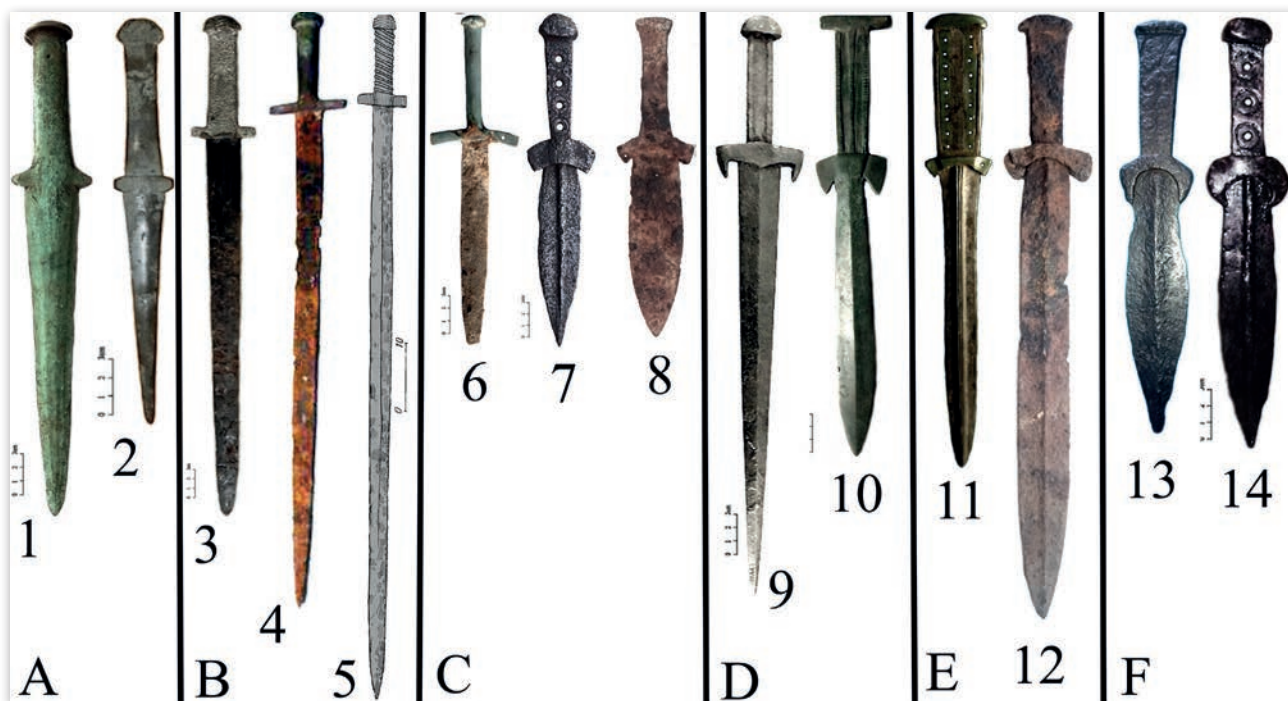

Fig. 1. The evolution of Cimmerian-time swords and daggers.

A. Weapons of Karasuk culture.

1. Unknown (Ukraine), 2. Khmelnytskyi region.

B. Variants of classical bimetallic swords.

3. Odesa region (short cross-guard), 4. Kharkiv region (long cross-guard),
5. Subotiv (long sword) (Тереножкин 1976).

C. First-stage developed cross-shaped daggers.

6. Poltava region (bimetallic, slightly collapsed guard), 7. Khmelnytskyi region (iron, with circular ornament),
8. Cherkasy region (iron, non-ornamented).

D. Swords and daggers with “teeth” on the edges.

9. Kyiv region, 10. Kharkiv region (with the brick-shaped pomel, typical for Scythian time).

E. Swords and daggers with less functional guard.

11-12. Kropyvnytskyi region.

F. Daggers with “embracing” guard.

13. Vinnytsia region (traces of double circular ornament on the handle),
14. Unknown (somewhere near Southern Buh river)

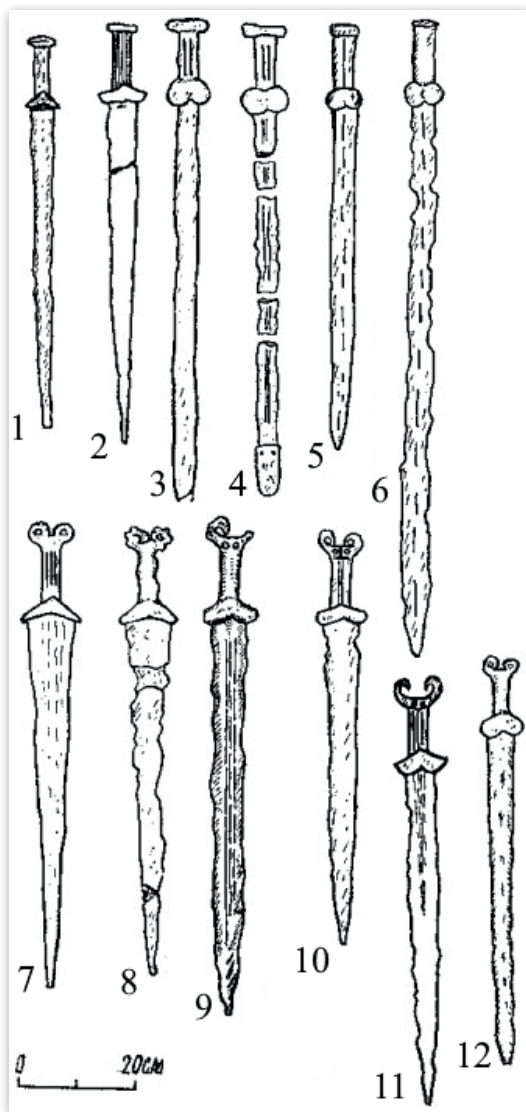

Fig. 2. Scythian long swords (based on Скопуї 1981).

1. Unknown (various), 2. Crimean regional museum,
3. Carmir-Blur, 4. Starsha Mohyla, 5. Martynivka,
6. Iziumivka, 7. Orane, 8. Vovkivtsi, 9. Berestniahy,
10. Hryshchentsi, 11. Kropyvnytskyi region,
12. Martsynivka graveyard.

Fig. 3. The sword from Aldoboly and its analogies from Cimmerian time.

1. Aldoboly (Мелюкова 1964), 2. Cherkasy region,
3. Muherhan graveyard (Тереножкин 1976).

Fig. 4. Sarmatian swords and daggers.

1. Velyka Bilozerka (Симоненко 1984),
2. Chkalovo (Симоненко 1984),
3. Sydorivka (Симоненко 2015),
4. National Museum of the History of Ukraine (Симоненко 2015),
5. Vodoslavka (Симоненко 2015),
6. Ternivka (Симоненко 2015)

Fig. 5. *Spatha*, Wien-Leopoldau/A, Verwahrfund 2/1935, 5th c. Asian Type (Miks 2009: 466, abb. 40)

Fig. 7. *Sword* from Engels-Pokrowsk, Saratow Region Russia (Menghin 1994 – 1995: 179, abb.)

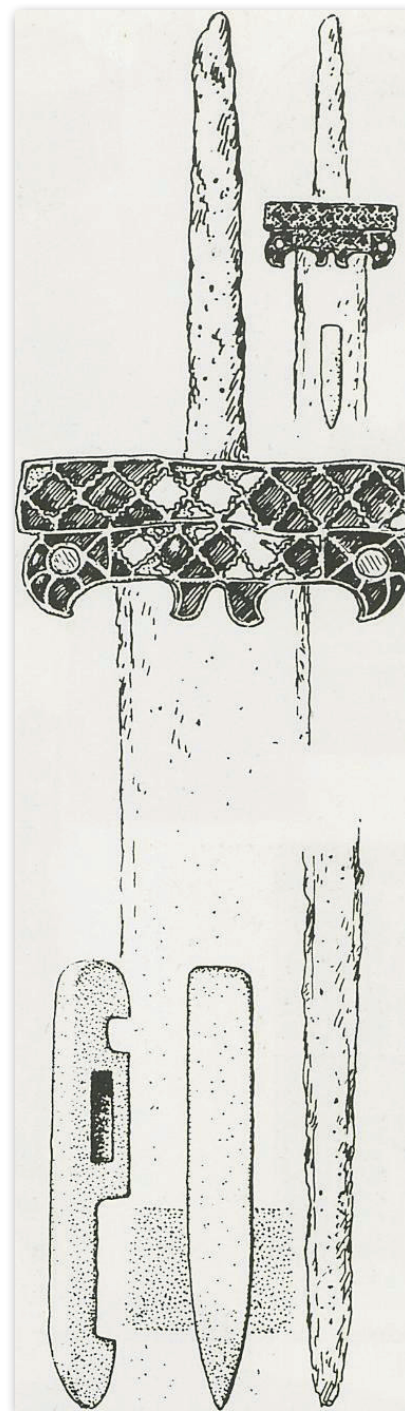

Fig. 6. A *spatha* without a certain context found in Bulgaria, 5th c. (Vagalinski 2021: 29, fig. 5).

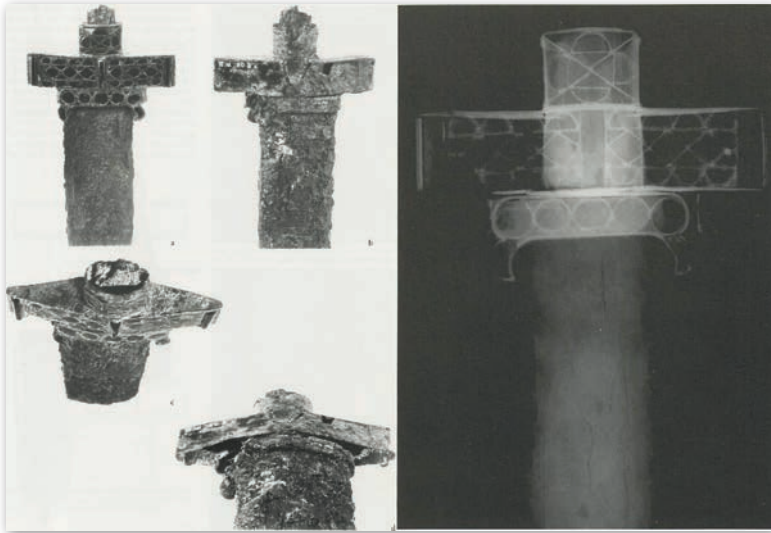

Fig. 8. *Sword from Taman, Russia, 5th c. (Menghin 1994 – 1995, 181 – 182, abb. 37, 38)*

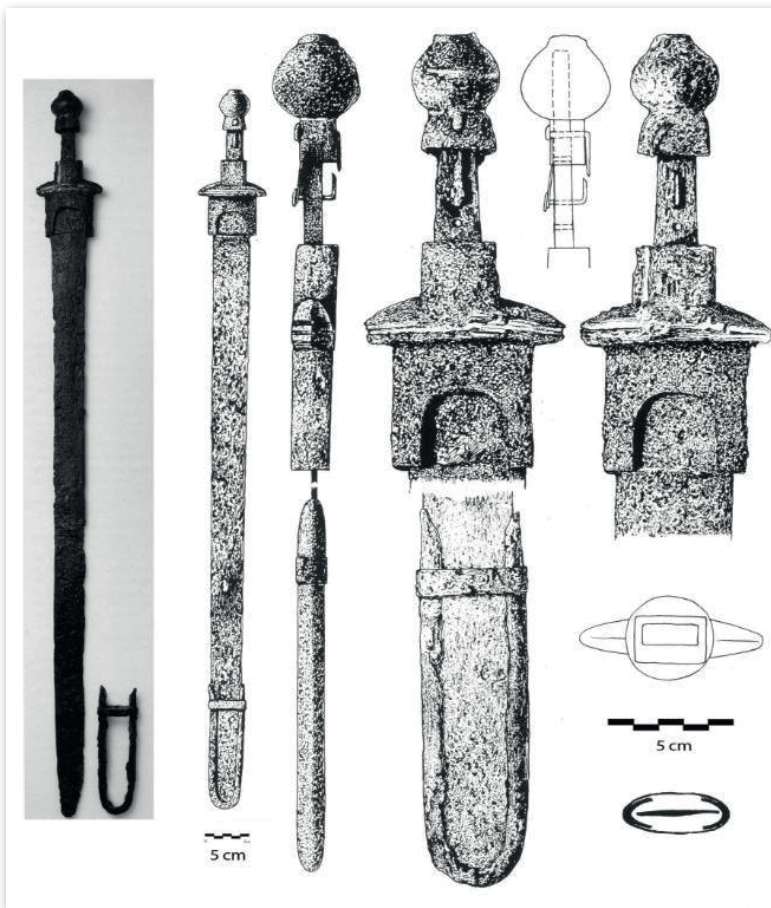

Fig. 9. *Sword from the Avar necropolis of Garabonc, Hungary, 9th c. (Yotov 2022)*

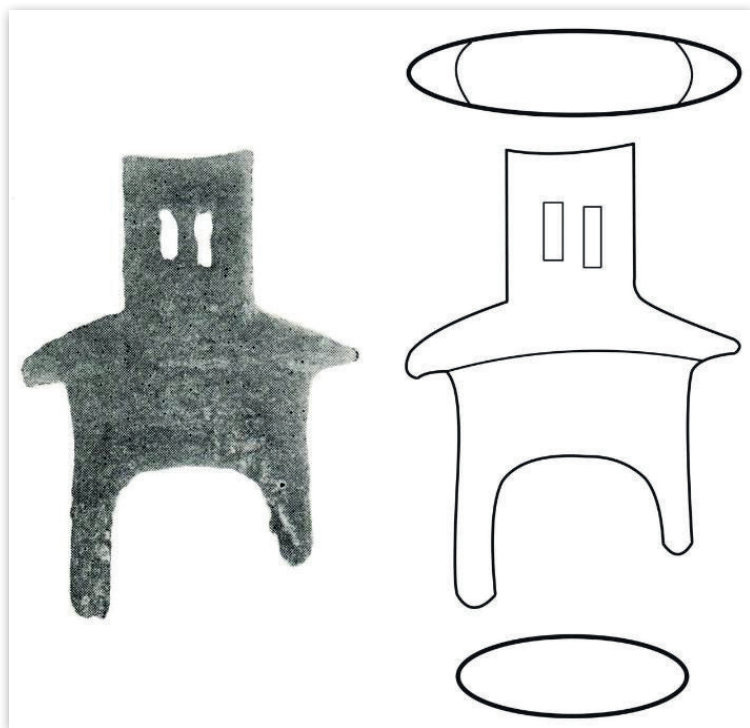

Fig. 10. Sword guard from the Byzantine fortress Dinogetia (Stefan et. al. 1967: 57, fig. 35. 19)

Fig. 11. Sword from Kytsivka necropolis, Kharkiv Region, Ukraine (Aksyonov-Laptev 2012: 100)

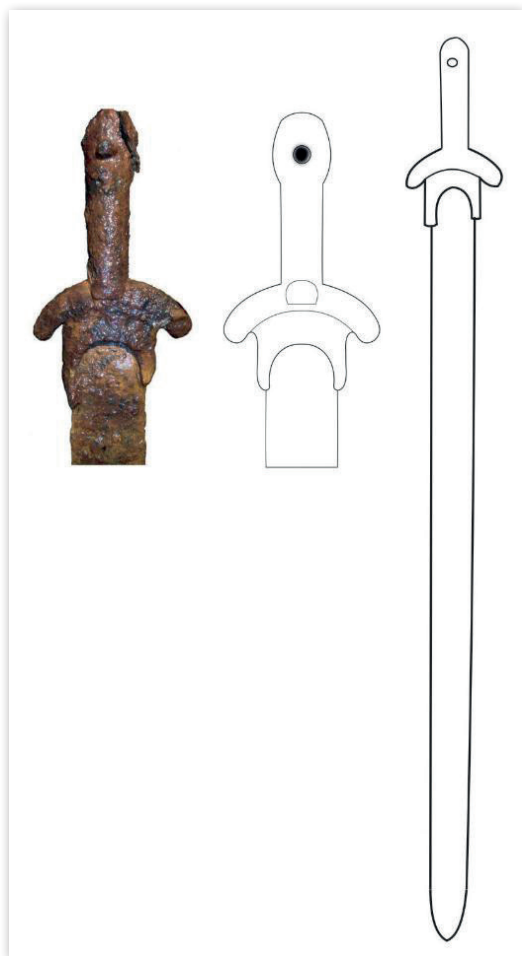

Fig. 12. *Sword from Vinnitsa Region, Ukraine*
(Baranov 2017: 252, fig. 3)

Fig. 13. *Sword-guard and pommel of the handle from Cherkasy Region, Ukraine*
(Баранов 2015: 99, 102)

Fig. 14. Sword from *Furusiyya* Collection, Samanid Dynasty (?), 8th – 9th c. (Bashir 2008: 38)

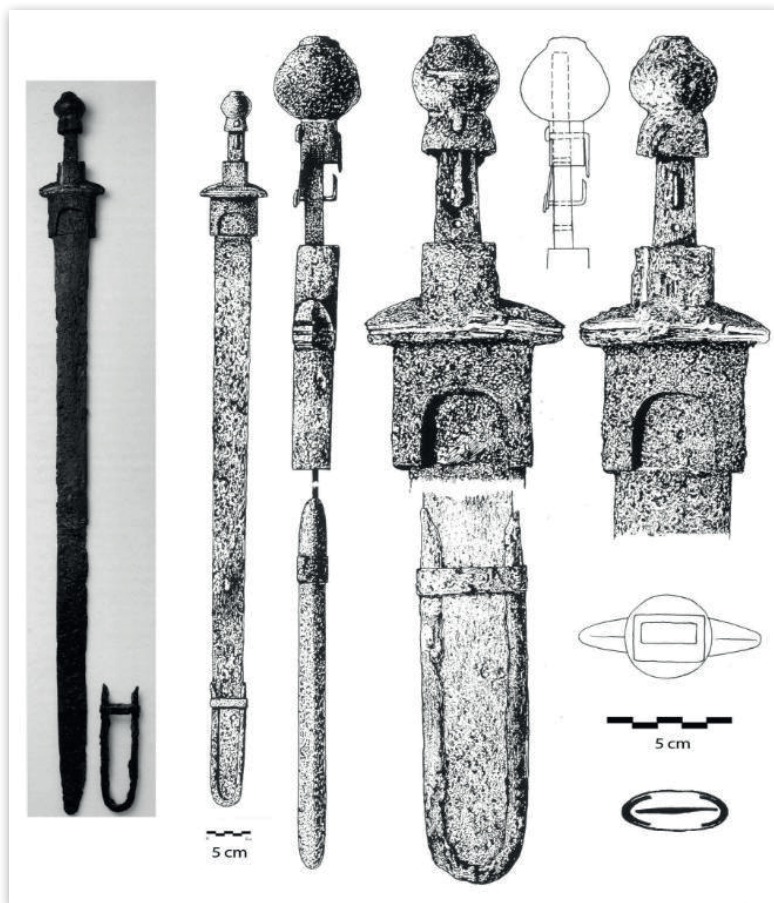

Fig. 15. *Tovsta Mohyla* sword (Полидович 2015: 125)

Fig. 16. *Tovsta Mohyla sword*
(Полідович 2015: 125)

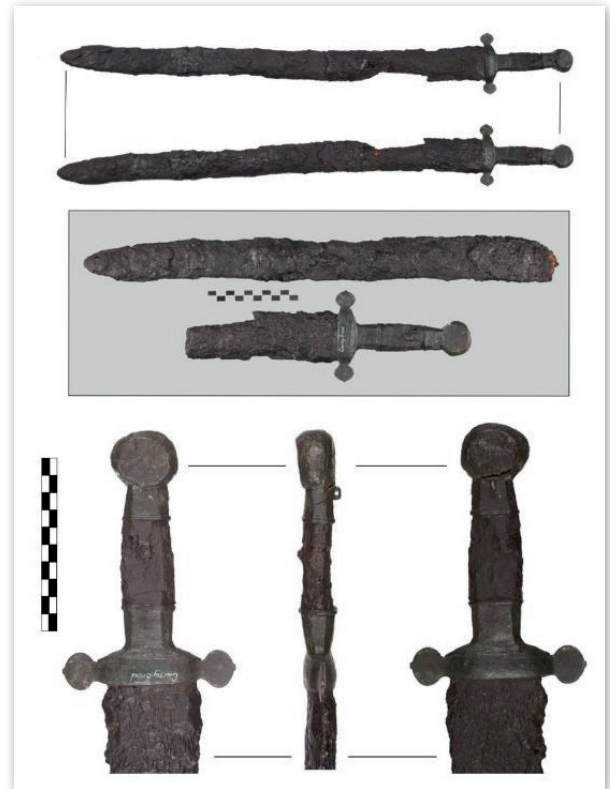

Fig. 17. *Cierny Brod* (Biro 2014: 537)

Fig. 18. *Velyka Bilozerka sword*

Fig. 19. Sword from Soknopaiou Nesos

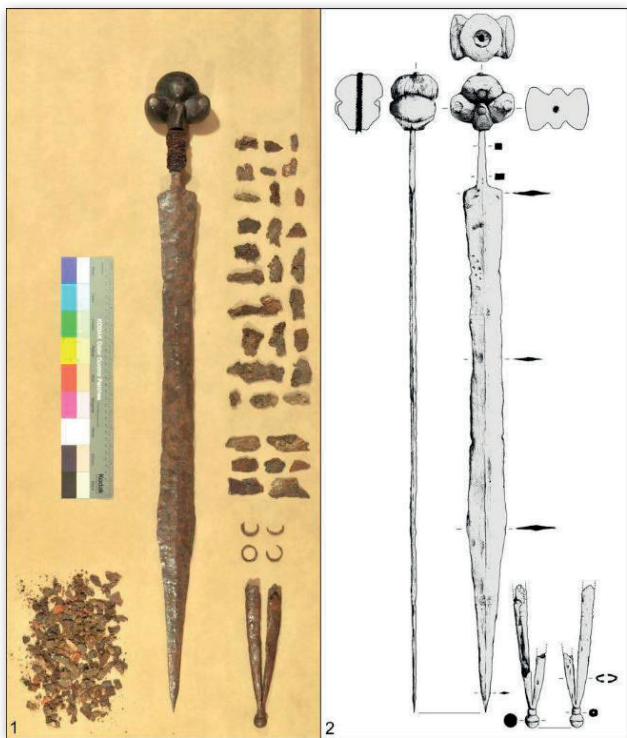

Fig. 20. From Serçe Limani, Turkey
(Bass 2004: 385)

ПРЕДПАЗИТЕЛИТЕ НА МЕЧОВЕ С АРКОВИДЕН РЪКАВ ОТ ПРЕДСКИТСКАТА ДО ВИЗАНТИЙСКАТА И ИСЛЯМСКАТА ЕПОХИ

Ерикос Маниотис, Данило Клочко

Резюме: Статията разглежда появата и развитието на основни номадски хладни оръжия за период от почти две хиляди години: от X век пр. Хр. до 9 век сл. Хр. Представените материали показват ясни еволюционни линии на това въоръжение, доказвайки, че всяка следваща група номади, живеещи в Севернопонтийския регион и степните части на Евразия, е възприемала от своите предшественици елементи от военното дело и въоръжението, предимно мечове и бойни ножове. В такава среда се отбелязва ролята на Римската и по-късно на Източната Римска империя във възприемането и създаването на нови оръжия, без да бъде пренебрегвана военната традиция от миналото, винаги преоткриваща се.

Ключови думи: кимерийци, скити, сармати, хуни, авари, номади, мечове, кинжали, Източна Европа, Византийска империя.

ПОБОРНИКЪТ СПИРО КОНСТАНТИНОВ (1826 – 1911)

Красимира Вакарелска-Лангхайнрих

SUPPORTER SPIRO KONSTANTINOV (1826 – 1911)

Krassimira Vakarelska-Langheinrich

Abstract: *The financial support of the Bulgarian liberation in the 19th century is rarely studied so far. This study deals with life and revolutionary activity of the merchant Spiro Konstantinov. As a valuable source his four unpublished letters to Stoyan Zaimov are investigated, which are related to his work in Bucurest. As a consequence of his strong engagement, his property was entirely sacrificed. Bulgarian parliament reports, written by survivals of the liberation war, further confirmed Spiro's revolutionary activities. This study reflects the important role of Bulgarian merchants in Bucurest for the success of the liberation.*

Keywords: *Bulgarian National Liberation Movement, financing by trading, supply of insurgents, Bulgarian institutions in Bucurest.*

Активна фигура на българската емиграция в Румъния през заключителния етап на нашето национално Възраждане, комисонерът Спиро Константинов е личност, която не се вмести само в категорията на тежък търговец и благодетел от Настоятелството на Добродетелната дружина. Развитието на неговото политическо съзнание го насочва към радикалните „млади“ от ТЦБК, Българско общество, „Млада България“ и БРЦК. Необикновеният житейски път на Спиро Константинов е отразен в четири обширни писма, които той изпраща до Стоян Заимов¹. Това епи-

столарно наследство остава неоповестено и непубликувано досега в научните среди. Писмата, с характерната им изчерпателност и неподправеност, са автентичен исторически извор, свидетелстващ за ролята и заслугите на поборника от 1854, 1863, 1868 и 1871 – 1872 г. Впоследствие документацията на Народното събрание в Княжество България (речи и непубликувани оригинални писма на видни възрожденци, свидетелстващи за революционната дейност на Спиро Константинов) доказва историческата им достоверност².

¹ ЦДА, ф. 1325К, оп.1, а.е. 298, л. 1 – 40.

² ЦДА, ф. 173К, оп.1, а.е. 853, л. 89 – 100.

Настоящото проучване включва новооткрити данни за семейната среда и влиятелните фамилии на двамата му родители. Създадено е родословното дърво на Сп. Константинов и е идентифицирана родната му къща в Арбанаси.

Проследяването на житейския път на Спирос Константинов позволява да се вникне в неговия характер и поведение; да се определи мястото му в различните етапи на българското освободително движение и да се открие ролята му в революционните акции през 60-те и 70-те години на XIX век (обр. 1).

Родно място и род

Житейският път на Спирос Константинов започва в с. Арбанаси. Историята на неговото село е уникална и се свързва главно със стопанския просперитет, породен от оживените търговски връзки на жителите му с Цариград, Европа и дори Индия столетия наред (Атанасова 2016: 19 – 34, 53 – 63, 103 – 144; Горанчев 2017: 27 – 31). Дългогодишният контакт на арбанашките търговци с прогресивния европейски свят и идеите на Просвещението поражда свободомислие, преодоляване на гръцката духовна опека и антиосманска нагласа (Лангхайнрих 2023: 9 – 10). В селището царува патриархална среда с типичните изисквания и очаквания към членовете ѝ с високо обществено и финансово положение: благотворителност, религиозно усърдие, честност и почтеност. Тези морални качества стават неотменна част от характера на Спирос.

Да се представи личностният портрет на Сп. Константинов означава да се изясни произхода му, семейните връзки с влиятелните арбанашки фамилии, както и да се проследят предпоставките за неговото издигане в кръга на най-авторитетните и заможни български търговци в Букурещ в средата на XIX век.

Фамилията Хаджи Атанасиу

Според сведенията в неговите писма Спирос Константинов е роден през 1826 г. (а не през познатата досега 1832 г.) в заможното семейство от Арбанаси, фамилно обвързано със старинните родове Хаджи Атанасиу и Русович. Писмото му до Стоян Заимов от 20 април 1898 г. доказва точната година на раждането му: „Господин Заимов ази днес за днес санамирам уселу Арбанаси, Горнеа Уряховска околи[я]. Става 7 години от здавистаси? (задуха) сам болен. Като човек стар от 72 години жувеа укащи...“ (обр. 2). Димитър Костов е първият, който публикува статия за Спирос Константинов и задава сам годината на раждането му 1832 г., а следващите историци автоматично я цитират (Костов 1900: 2).

Повече исторически данни са запазени за семейството на Спирос по майчина линия. Неговата майка е сестра на влиятелните търговци Хаджи Панайот Хаджи Атанасиу и Маргарит Хаджи Атанасиу, както и на образования йеромонах Хаджи Иларион Хаджи Атанасиу – вуйчовци на Спирос.

В данъчната книга за жителите на селото през 1845 – 1846 г. е описано точно материалното състояние на Хаджи Панайот Хаджи Атанасиу, под № 214 парчаджь (търговец на дребно) и на Маргарит Хаджи Атанасиу, под № 170 парчаджь. Общо годишният доход на първия възлиза на 1180 гроша, а на втория 1005 гроша, т.е. те принадлежат към най-заможното съсловие и елит на Арбанаси (Георгиева 2014: 70, 156, 173 – 174).

Хаджи Панайот Х. Атанасиу е съдружник с братята Русович от Арбанаси (Атанасова 2016: 123 – 124). Русович търгуват с широк спектър колониални стоки: ечемик, фасул, ориз, брашно, масло, чай, риба, салам, лимони, рожков, лук, тютюн, цигари, спирт, газ, вино и много др. Техен партньор от Швейцария е Димитър Анев, който по-късно е бъдещ съратник на Спирос Константинов в револю-

ционните му дела (Горанчев 2017: 387). Търговската мрежа на Русович през 60-те години на XIX век обхваща не само главните български градове, но и Цариград, Турну Магурели, Лайпциг, Виена, Прага, Трапезунд и др. (Добрев 2020: 101).

Хаджи Панайот Х. Атанасиу – вуйчо и благодетел на Спиро, почива през 1852 г. В официален документ № 157 от 1852 г. се изреждат неговите наследници – братя с почетно обществено и финансово положение: Хаджи Иларион, Маргарит, Хаджи Николас, Хаджи Теодосий, Георгий и Севастий Хаджи Атанасиу и сестра Кириаки – майка на Спиро (Снегаров 1935/1936: 7 – 8). Това са просветени хора с високо финансово и обществено положение. Споменава се и съпругата му Зои, по-късно баба на апостола от 1876 г. Иларион Драгостинов.

В следващ документ № 158 от 1853 г. се упоменава братът на Спиро – Михалаки Константину, който удостоверява, че е получил наследствения си дял от 2000 гроша от вуйчо си йеромонах Хаджи Иларион Хаджи Атанасиу, брат на бездетния Хаджи Панайот Хаджи Атанасиу. По-късно Михаил се установява в Букурещ като търговец и поддържа брат си Спиро в революционните му дела.

Особено интересна е високообразованата личност на вуйчото Хаджи Иларион, който е йеромонах³, т.е. монах – свещеник, живял в Света Гора. Неговият висок църковен сан показва, че е духовник с авторитет, а пребиваването му в Светогорските обители са му осигурили висока степен на образованост. Времето на активния духовен живот на Хаджи Иларион е времето, по което излиза плеяда патриоти от „черното духовенство“, запалили искрата на българското самосъзнание за отхвърляне на гръцката духовна опе-

³ Посвещаването в йеромонашески чин предполага няколкогодишен престой в Света гора. Обичайната практика на удостояването следва реда: послушник – манташ – дякон – йеромонах.

ка. Хаджи Викентий Зографски (галионската фигура за налагането на църковнославянския език в богослужението), Неофит Бозвели и Иларион Макариополски (Радев 2023: 159 – 180, 186 – 192), отец Зотик⁴, престоял също в Света Гора от 1809 г. до 1821 г., са ратници за автономия на българската православна църква. Йеромонах Хаджи Иларион Хаджи Атанасиу по всяка вероятност е заемал важен духовен пост в манастирите около Велико Търново, осигурявали съхранението на българската религия, просвета и култура.

Следващите поколения от тази прочута арбанашка фамилия остават също в историята на България. Внук на Хаджи Панайот Х. Атанасиу е Иларион Драгостинов (1852 – 1876), апостол на Втори (Сливенски) революционен окръг според плана на Априлското въстание⁵. През 1868 г. той заминава за Русе и се утвърждава като уважаван търговец – комисионер с връзки в Букурещ, Виена, Гюргево и Одеса точно в периода на интензивната търговска дейност на вуйчо си Сп. Константинов. През пролетта на 1872 г. Русенският революционен комитет го изпраща като свой представител в Букурещ на общото събрание на БРЦК. През същата 1872 г., както свидетелства Панайот Хитов⁶, революционни дейци са се събирали в къщата на Сп. Константинов. С голяма вероятност пътищата на двамата – вуйчото Спиро (член на БРЦК) и племеника Иларион, са се кръстосали.

Фамилията Константинови

По стара българска традиция обвързването на два рода чрез брак се осъществява между фамилии с еднакво имотно и общест-

⁴ Като игумен на Преображенския манастир през 1832 г. отец Зотик издейства ферман за построяването и изписването на голяма манастирска черква там, а през 1833 г. събира старейшините на Арбанаси и ги увещава да възстановят манастира „Свети Никола“.

⁵ Неговият баща Иван Драгостинов е от Елена, женен за дъщерята на Х. Панайот Х. Атанасиу – Еленка.

⁶ ЦДА, ф. 173К, оп.1, а.е. 853, л. 91.

вено положение. Логично е финансовото състояние на бащата на Спиро Константинов да е еквивалентно с това на Хаджи Панайот Хаджи Атанасиу. Това е важно, защото съгласно Г. Георгиева данъчната книга – *Теметтуат дефтера* от 1845 – 1846 г. включва информация за осем на брой лица с името Костадин. Те са с поредни номера: 42, 53, 59, 78, 101, 132, 156 и 203, като е указана професионалната им ангажираност и данъчно облагане. Единствената личност със значителни финансови възможности с данъчна оценка 1207,5 гроша под № 59 е Костадин (син на Вангел), бакал – това е бащата на Спиро Константинов.

Бакалите са развивали интензивна търговска дейност, като подобно на парчаджиите са обикаляли околните села, за да продават стоката си, но с риск за живота си в онези несигурни времена.

Костадин, син на Вангел, принадлежи не само към групата на най-проспериращите личности в селото, но и към кръга на дарителите в Арбанаси. В къщата на един от неговите синове – Хаджи Никола Константинов (брат на Спиро Константинов) се намира сребърно кандило с български надпис: „Кандилу Константин Вангел 1835 г. март 25“. Църковната утвар с български надпис е доказателство за българското самоопределение и отхвърляне на елинизма. Константин Вангел е и спомоществовател на старинния църковен храм „Св. Димитър“ в Арбанаси (Атанасова 2016: 79). Родовата картина – родословието на Сп. Константинов се допълва от неговите други двама братя: Георги Динов (в миналото Костадинов) и Панайот Динов (в миналото Костадинов)⁷ (обр. 3).

⁷ В родовата памет на фамилията Динови (в миналото Костадинови) от Арбанаси е запазен споменът за най-известния му син Спиро Константинов. Съхранените снимки с текст доказват родовата връзка на Динови със семейството на Хаджи Никола Константинов (син на Костадин Вангел и брат на Спиро).

Родната къща на Сп. Константинов е наследена от най-възрастния му брат Георги Динов (Костадинов), описана от Д. Костов (Костов 1959: 80). Старинната сграда се намира над Коконската чешма, срещу Костанцалиевата къща музей в Арбанаси. Родният дом на Иларион Драгостинов е домът на неговия дядо Хаджи Панайот Х.Атанасиу (вуйчо на Сп. Константинов). Двете къщи са разположени в непосредствена близост на улицата „Рождество Христово“ в Арбанаси.

Спиро Константинов посещава взаимното училище, открито през 1839 г.⁸, в което обучението се е провеждало на български и гръцки (Георгиев 1903: 12). Освен църковните книги и свещена история са се изучавали аритметика, гръцка граматика и география, което определя светския характер на учебната програма. В бъдещото поприще на Спиро като търговец в Букурещ владеенето на гръцкия език и математиката ще се окажат голямо предимство.

Той е буден млад човек, който преценява трезво реалността в Османската империя. Бандитизмът през втората половина на XIX век е повсеместен. Ежедневната несигурност, засилена от феодалните характеристики на османската държава, са неотменна част от живота на султанските поданици. Освен за живота и имуществото на пътниците, разбойничеството е сериозна заплаха за търговията в областта. Ето какво пише Спиро Константинов:

„Г-н Заимов, едно време на 1840 година като гледох у нашто Арбанаси са чуваше плач; плачеха жени и деца за бащите си. Защото бащите отиваха насила да продадат бакър и сапун... Идваха назад бащите кой сакат, кой утрепан...“ (Писмо от 10.01.1904 г.);

„...и там, който отиваше по селата ни са връщаше здрав: кой бит, кой ранен, кой на кола го носят...“ (Писмо от 20.04.1898 г.).

През 1848 г. вуйчо му Хаджи Панайот Хаджи Атанасиу, познавайки пламения му

⁸ НБКМ – БИА, ф. 784, а.е. 1, л. 17.

нрав, го изпраща в Букурещ при съдружника си Константин Русович от Арбанаси (Горанчев 2018: 210).

Първи години в Букурещ

До своята 22-годишна възраст Спиро Константинов помага на баща си и вуйчо си в търговията с колониални стоки, като натрупва практически знания, умения и компетенции. Той пристига пълнолетен в Букурещ през 1848 г. и поема магазията, т.е. склада на Константин Русович: посреща стоките, урежда документи по превоза, жалби, рекламации и др. Притежавал е забележителна интелигентност, за да разчита всички бланки и квитанции, написани на гръцки, турски и влашки език. Заплащането се е извършвало с румънски леи, турски лири и грошове, австрийски минци, руски рубли и т.н., което е изисквало познаване на актуалния платежен курс, както и на различните европейски мерки (Dascal 2015: 23 – 27). Усвоил е и воденето на тефтери и търговска кореспонденция, което е абсолютно необходимо за бъдещето му като самостоятелен търговец.

Заплащането за работата в магазията е минимално, но финансовото състояние на Спиро показва, че е активен търговски партньор. Явно той е получавал допълнително комисионни, свързвайки българските търговци от родината с търговски посредници, изнасящи стоките на запад и изток. Това означава, че само за няколко години Спиро Константинов навлиза активно в търговското дело и постига професионален успех. С пословичното си трудолюбие младият търговец заработва хиляди гроша: „И там ази като отидох у Влашко – пише Спиро Константинов, – на 1848 г. и бях направил на 1854 г. 12 хиляди гроша откак седях на един чорбаджия на 1854 г.“ Предпоставките за бързия му напредък в търговското дело са не само личните му качества и висока езикова грамотност, но и връзките му с мрежата от влиятелни български търговци.

Силно политическо раздвижване на българската емиграция настъпва по времето на Кримската война (1853 – 1856) (Георгиев 1938: 56). Въпреки, че е търговец с много обещаващо бъдеще, Спиро е сред първите доброволци, готов да жертва живота си и да остави цялото си състояние, ако бъде убит, за чеиз на бедни девойки или за изпаднали в беда търговци – доказателство за висок етичен кодекс и християнско милосърдие (Писмо 20 април 1898 г.). Епистоларните материали са индикация за вътрешния свят на младия възрожденец. Той е ревностен християнин с типични за времето си морални стойности: богобоязливост, състрадание, трудолюбие, спестовност. В писмата си Спиро описва много скромно своето участие като доброволец („волунтер“) във военните действия:

„...И там Бог ма завардил, бях ранен като ходих волунтер на битката от Силистра, Сакчеа, Тулчеа, но са оздравих. Са оттегли Росия назад, защо силите нападаха на Севастопол и там ние волунтири български отидохме сасъ руската войска... Костандин Чокан⁹ по онова време беше богат и оружи 1(2) хиляди волинтири с неговия харчъ... Нашият капитан беше капитан Павел Грамадов... И там на 1856 г. или на 1855 г. като са помири Росия ази са върнах от Росия в Букурещ...“ (Писмо от 20.04.1898 г.).

Примерът на възрожденеца Константин Чокан от Арбанаси въздейства силно на младия Спиро, който ще повтори този жест по-късно през 1867 – 1868 г. Сп. Константинов е зачислен към доброволческата рота на поручик (по-късно капитан) Павел Грамадов, формирана в Галац към края на 1853 г. (Чо-

⁹ През март 1854 г. в село Бънеши руският генерал Даненберг връчва знамето на събраните 2000 българи. Преди този отряд да тръгне за бойното поле Константин Чокан раздава на всеки доброволец по 3 австрийски сфанца. (един сфанец = 70 златни стотинки). Самият Константин Чокан прави голямо дарение за въоръжаването и екипировката на българските доброволци – вж. Берон 2004: 228.

лов 2003: 45 – 46). Съгласно неговите писма той участва в освобождението на градовете Мачин (март 1854 г.), Тулча, Исакча, както и в обсадата на Силистра (април – юни 1854 г.) (обр. 4). След оттеглянето на руската армия през лятото на 1854 г. Спиро остава на руска военна служба до 1855 г.

Търговска дейност в Букурещ

След Кримската война Спиро Константинов се завръща в Букурещ и отново се захваща с търговия. Той е вече зрял мъж с оформен характер, което е предпоставка за себеутвърждаването му в динамичната комерсиална среда. Следва решение да заеме предно място в листата на българските търговци в Букурещ. Инициативност и смелост не му липсват и още през 1858 г. отваря самостоятелен магазин, което е рисковано начинание в чужда страна и без фамилна подкрепа. Добавя се нестабилната стопанска конюнктура през 1858 – 1859 г. и масовата липса на парични средства. Спиро Константинов обаче притежава завиден търговски нюх, желание за работа и печалба, и става комисионер. Комисионната или посредническата търговия с чужди стоки, от която се получават твърди комисионни, не носи рискове, свързани с флукуациите на пазарите (Коен 1975: 63). Той наема склад в Букурещ, а в хана „Симеон“ е неговата кантора. Намира съдружник – Хаджи Параскев Маринович¹⁰, търговец от Плоещ, родом от Ловеч. Двамата са изключително честни един към друг в сложните търговски взаимоотношения. Договорите за хиляди грошове години наред биват сключвани без документ, само с едно ръкостискане (Костов 1954: 302). Дългогодишното им партньорство се основава на взаимно доверие и почтеност. Добавя се и сходната им политическа ориентация – под-

¹⁰ Хаджи Параскев Маринович е спомоществовател и настоятел както на издавания от Георги Раковски в. „Бъдушност“, така и на в. „Свобода“, редактиран и издаван от Любен Каравелов.

дръжка на активизиращото се национално-революционно движение.

Липсват запазени търговски книги от дейността на Сп. Константинов, но наличните писма са ценен извор за специфичните артикули, обема и възможностите на търговията му. Жито, зехтин и колониални стоки доминират листата на продуктите му. Хаджи Параскев Маринович е от Ловеч и набавените от него стоки по всяка вероятност са били складиран там и препращани през Свищов и Зимнич към Букурещ. Впоследствие най-близките съратници на Спиро Константинов в революционните му дела са търговци от Зимнич (Костаки Н. Радович), Свищов (Димитър Анев) и Ловеч (Михаил П. Павлов).

Новоизпеченият търговец се заема с внос на обработени овчи и кози кожи: „мешини“ и „гьон“, предназначени за направата на обувки. Спиро проявява находчивост, залагайки на търговия със суровини, както и гъвкавост в динамичната стопанска обстановка, тъй като в Европа търсенето се променя. Поради гражданската война в САЩ през 1866 г. нараства нуждата от зърнени храни: жито, царевича, рапица, ечемик и др. По това време той успява да натрупа капитали и да създаде партньорства. Всекидневното му общуване с българските търговци в Букурещ и най-вече с братята Евлоги и Христо Георгиеви му осигурява ефективен пласмент на стоките. Около Георгиеви възниква мрежа от различни по ранг търговци, които използват връзките им с европейския пазар и контактите им с житните борси в Лондон и Марсилия. Както пише историкът David Cohen това са стотици производители и търговци от двата бряга на Дунав.

През 1868 г. Спиро Константинов вече притежава 16 магазина и големи складове за колониални стоки, с които търгува на едро. Извършва сделки с широка гама от стоки – комерсиална тактика срещу евентуални финансови проблеми. Капиталът на фирмата му нараства стремглаво, достигайки цифрата 20

000 – 30 000 златни турски лири. Това свое житие Спиро описва така:

„Ази са върнах от Русия и там са намерих сасъ чорбаджията си и ми даде 12 хиляди гроша влашки пари. Чорбаджията ми беше *топтанджия* (търговец на едро) българин и там като иска бог намери са един търговец (Хаджи Парашкев Маринович от Ловеч) и ми положи турскоземски стоки от турско за 200 хиляди гроша и ма изби ортак. Аз сам бях у Букурещ, продавах стоките топтан; на някои си по 30 хиляди, на някои си по 20 хиляди и по 10 хиляди. И там на някои си години направих топтан 500 хиляди гроша; улових са по мешини, голема търговия житарство и много са обогатих; и като на 1860 г. и по-напред бях у Букурещ, отворих магация колониални стоки. Дето плаваха *гемиджииите* (корабите) на всичкия свят, у моите магазини са сливаха дървените масла около 500 хиляди оки дървено масло“ (1 ока = 1,285 кг.) (Писмо от 20 април 1898 г.).

С прагматичен нюх и с честен труд Спиро се издига в сферата на богатите български търговци и водачи на Добродетелната дружина: Христо и Евлоги Георгиеви (с арбанашки корени), Константин Чокан (от Арбанаси), Дядо Дешу (Андрей Тодоров Дешов от Велико Търново), Михаил Колони, Георги Солакоглу. Началото на Добродетелната дружина се отнася към така наречената Епитропия и Средоточно българско попечителство от 9 март 1854 г.¹¹ с първи председател Константин Чокан от Арбанаси (Атанасова 2016: 148).

През 1858 г. Спиро Константинов става не само член на букурещката Епитропия, но и неин касиер в продължение на четири годи-

¹¹ Епитропията е българска политическа организация, която е представлявала българите пред руското командване във Влашко през първия етап на Кримската война чрез седемчленното Средоточно попечителство от март 1854 г. Негова цел е координацията между руския щаб в Дунавските княжества и местните български общества във влашките градове – вж. Митев 2012: 25 – 31.

ни. По-късно, след като Епитропията приема през 1862 г. названието Добродетелна дружина, той е член на нейното Настоятелство (**обр. 5**). Търговските интереси и благотворителната дейност обединява десетилетия наред Сп. Константинов с братята Георгиеви, които са първите български Global Player с ритмичната им търговия със значителни западно-европейски фирми, банкерска и мошиерска дейност. Контактите им с европейските борси им осигуряват всекидневно актуална информация за движението на цените. Те са едни от първите, в чиято дейност се утвърждават пазарно-капиталистическите методи (Глушков 2019: 25 – 47). Техните заслуги и инициативи за българското културно-просветно и духовно-национално развитие са неоспорими (Глушков 2019: 175 – 187; Спасов 2020: 113 – 120). Финансирането обаче на български чети през 1868 г. среща твърдата им съпротива. Като водач на Добродетелната дружина Хр. Георгиев отказва многократно каквато и да е материална помощ за бъдещите въстаници (Глушков 2019: 120 – 121). Запазената негова кореспонденция с Найдено Геров показва ясно увереността му, че щом „старите“ са против, революционната емиграция не ще успее да намери средства да реализира целите си (Кирилова 2018: 34 – 35).

Година наред Спиро Константинов е член на Настоятелството на Добродетелната дружина, но възгледите му за освобождението на България са в дисонанс с официалната руска политика в сферата на българския въпрос непосредствено след Източната криза от 1866 – 1869 г. (просвета, културна автономия и мирно развитие), следвана от братя Георгиеви и Михаил Колони. Възможностите и средствата за възстановяване на българската държава е център на идейните противоречия. Много картинно този конфликт е предаден от Спиро Константинов в писмото му от 1898 г.

„... Душата ми плачеше за свобода. Наши богаташи не щяха да чуят ... но ази Спиро Костандиновъ като по-млад от тях (и

с) Г-да Костандин Чокан, Солакоглу казва-хми, чи нека ние да бъдем вредни (действени). Да пращаме у Отечеството ни ката година пу 300 души юнаци, дето да разклатят турското царство и да распалят българските души на млади и стари...“ (Писмо от 20.04.1898 г.).

Пристигането на доброволците от военната школа в Белград (т. нар. Втора легия) през пролетта на 1868 г. в Румъния разпалва патриотизма на Спиро Константинов. Известно е, че той е единственият член на Настоятелството на Добродетелната дружина, който години наред полага всевъзможни грижи за българските емигранти-революционери и дава значителни парични суми за тях¹². „На 1860 – 1863 г. – пише след Освобождението поборникът, – фанах да са запознавам сасъ бежанците востаници от Турското и бяха са научили както мишките намират некой голем хамбар сасъ пшеница пак да ми искат. На 1863 г. влязох у политически дела за свобода на Отечеството.“

Срещата с войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа

Рядко българската историческа литература дава толкова колоритно описание на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, както разказът на Спиро Константинов за срещата му с двамата войводи на 20 март 1867 г. (Писмо 20.04.1898 г.). Той среща Хаджи Димитър и Стефан Караджа в кафенето „Каракаш“ на Габровския хан в Букурещ. Войводите изискват с харамийско достолепие почерпка с кафе, а след това и обяд в хана „Ставрополис“, „защо нази ни много гладно“ (обр. 6). Следват събития, достойни за перото на Иван Вазов. Тримата се отправят с файтон към вековен лес

¹² През 1863 г. Сп. Константинов гарантира в полицията за 60 арестувани български емигранти, покрива дълговете им, дава на всеки по 18 австрийски цфанца, намира им работа и подслон в мошията на Петър Стоянов (Царя). Години наред заплаща издръжката им и даже поема разноските в болниците. Вж. Генчева, Драганова 1985: 168 – 169.

до палата Могош, където войводите сграбчат Спиро и го хвърлят в купа есенни листа (обр. 7). Потърпевшият обаче набира кураж и запява хайдушка песен. Двамата войводи започват да пригласят толкова гръмовито, че „гората гърмеше като 500 руски орудия“ и доверието се възстановява. Нещо повече, връщайки се в центъра на Букурещ, Сп. Константинов купува от магазина на Ламбро Хаджи Данаилов специална сабя за Хаджи Димитър. „...Сабята беше кафеслия – пише поборникът, – на дръжката ѝ револверат беше залепен под дръжката на саблята. Тогава извади Хаджи Димитър саблята от капията и викна: „Да живеят Отечеството ни! Долу тирани на нази!“ (Писмо от 20.04.1898 г.).

Спиро Константинов заплаща за сабята 400 сфанца. Сабите на двамата войводи, запазени и до днес, са почти идентични с поредни номера № 345 (РИМ – Русе) и № 346 (Музей на Възраждането – Варна). По всяка вероятност Спиро е помогнал и при закупуването на втората сабя за Стефан Караджа чрез Ламбро Х. Данаилов¹³. Интерес представлява публикацията от 2018 г., в която се представят още 2 подобни саби с поредни номера № 247 от РИМ – Сливен и № 324 от НВИМ – София и се дискутира вероятността сабята с № 247 да е принадлежала на Хаджи Димитър (Хрисимов, Цветков 2018: 142 – 146).

Въоръжаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа от Спиро Константинов

Подготовката на четата на двамата войводи се осъществява при неблагоприятни външнополитически условия. Руската, френската и английската дипломация, както и сръбското правителство, са имали обща цел – да

¹³ Направената експертиза на двете саби в Министерството на вътрешните работи (МВР, Под.72400, Експертен протокол № 82, 25.05.1982 г.) потвърждава, автентичността им, т.е. те са произведени през 1866 г. в Лиеж от фирмата Анри Гусенс и синове.

се предотврати радикалната акция. Въръжаването на четата е лично дело на войводите, те не получават никаква подкрепа от заможните търговци в Букурещ (Кисимов 1900: 31, 63).

След срещата на Спиро Константинов с войводите на 20 март 1867 г. Хаджи Димитър посещава кантората му в Букурещ с молба за подкрепа. Дватама се отправят към дома на Костаки Николау¹⁴, където заварват Димитър Мънзов от Лясковец (по-късно обесен от турците) и Стефан Караджа. Тайните срещи за въръжаване на чети продължават главно в дома на Димитър Ценович (Шарова 1988: 26 – 35; Маркова 1990: 47). Планът предвиждал въръжаване на четири-пет хиляди души (Маркова 1990: 29). На конспиративно събрание Спиро Константинов поема с огромен риск доставянето на 4000 оки барут от гръцките острови (позволен в Румъния са били само 50 грама). Обещаните от Николай Миронович Тошков 5000 пушки от Одеса не пристигат. Тогава Спиро изпраща на Николай М. Тошков 7000 минца (австрийски златни монети) чрез търговеца Ламбро Хаджи Данаилов. Миронов закупува 2500 пушки и ги изпраща, но влашкото правителство ги спира на границата и ги връща в Русия, усъмнено от количеството им. Спиро и въстаниците обаче остават неуморими, намират офицер, служещ в румънския арсенал – Дялу Спиро, който „икономисвал“ от оръжието на влашката армия и го продавал на Спиро Константинов. Последният факт се потвърждава от запазените документи (Хрисимов, Цветков 2018: 136 – 137). Съгласно последните публикации въръжението на турската пехота не е превзехождало бойното оръжие на четата, което е

¹⁴ Костаки Николау, часовникар и най-близък приятел на Спиро Константинов, дава на войводата Хаджи Димитър хубаво „сефте“ от 15 лири за оръжие. Бай Костаки поръчителства пред властта за Хаджи Димитър и другаря му Димитър Дишлията, че не са лоши хора, тъй като навярно те обират немец и се осигуряват с 300 – 400 наполеона.

било на най-съвременно ниво, съпроводено от високия боен дух и военна подготовка на четниците (Хрисимов, Цветков 2018: 152 – 153).

През април 1868 г. барутът е доставен в Гюргево от гръцкия капитан Димитър Попадия, скрит в огромни кожени чували със зехтин. Известно е, че 1000 оки барут са скрити в дюкяна на Димитър Смилов¹⁵ в Гюргево, 1000 оки – при Костаки Радович в Зимнич и 2000 оки – в Букурещ, в магазините на Спиро Константинов. Хаджи Димитър, заедно с Кавалджиев, пренасят 1000 оки от барута в дома на Филип, гавазин в руското консулство. Там се организира правенето на фишеци, които в газени сандъци са изпратени в Гюргево (Писмо 20 април 1898 г.).

Сумите, които Спиро Константинов заплаща на гърка Д. Попадия, са значителни – 48 000 цванца за барута и 25 000 цванца за дървеното масло, в което е бил скрит барутът. Допълнително транспортът на оръжието, мунициите, както и тържественият прощален обяд на бунтовниците в края на юни 1868 г. в местността Табакария отново са поети от Спиро Константинов (Македонски 1896: 46). След угощението той предоставя на Хаджи Димитър още 100 турски лири, а на кираджиите – по 20 турски лири.

В началото на юли 1868 г. Спиро Константинов е сред изпращачите на четата заедно с Рафаил Атанасов, Тодор Шиваров, Иван Цанков, Димитър Горов и Георги Ангелов Бабаджана (Димитров-Рудар 2001: 27 – 28). Смята се, че благодарение на тях списъкът на четниците, съставен от Ванката Христович (писар на обединената чета), достига до Панайот Хитов.

Каикът, с който четата на Х. Димитър и Ст. Караджа преминава Дунав, е открит от турската стража и лодкарите, за да се спасят, го потопяват. Собственикът на каика капитан

¹⁵ Димитър Смилов от Търново е участник в четата на Хаджи Ставри през 1862 г.

В. Кордели научава истината, заплашва Спирос Константинов с полиция и изисква компенсация. По този повод българинът е принуден да плати още 120 златни турски лири (Обретенов 1983: 107).

Историческият факт е, че значителната част от разноските по въоръжаването, намирането на доверени хора и изграждането на конспиративна организационна мрежа, транспортът на мунициите и складирането им по румънския бряг на Дунав и в Букурещ, както и превозът на четниците към родната земя, е поел сам Спирос Константинов. Той е човекът, който създава стройна нелегална система и верига от доверени лица, което го характеризира като великолепен организатор и конспиратор. Рискът, който Спирос поема с тази дейност, е огромен поради активността на османския шпионаж в Румъния.

След разбиването на четата английският консул в Русе сър Роберт Далиел, на 22 юли 1868 г., съобщава, че повечето от четниците били въоръжени и с револвери и облечени в униформи, а на 13 август описва сабята на Хаджи Димитър (Козловски 1988: 100). В този доклад се споменава и за високото качество на барута на четниците, намерен от турците след ожесточените сражения (Шарова 1988: 189, 218).

Обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджа е уникално явление в историята на българското четническо движение. Въстаниците изминават 160 км, като всеки ден водят неравни боеве, всяващи изумление сред многократно превъзхождащите ги количествено османски военни части поради великолепната им военна организация. Войводите прилагат познания и методи, типични за една редовна армия (Михов 2018: 109 – 110). Европейската преса реагира с над 1000 дописки и материали. Саможертвата на четниците е високата цена и за последвалото учредяване на Българската екзархия със султанския ферман от 27 февруари 1870 г.

По същото време Спирос Константинов отново играе главна роля във въоръжаването и на друга българска чета в Румъния, организирана от Филип Тотю (Кирилова 2018: 47). Поради репресивните мерки на румънското правителство след 6 юли 1868 г., предизвикани от дипломатическия натиск на Високата порта в Букурещ, тази чета не успява да премине в България.

Спирос Константинов след преминаването на четата

След преминаването на обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през Дунав румънското правителство предприема строго разследване. Очакващ тази реакция, Спирос Константинов предвидливо унищожава всички компрометиращи го книжа, но 1000-та оки барут са все още в неговата магазия. С огромен риск и помощта на брат си Михаил той успява да скрие барута в запустелия хан Дракулуй на свищовеца Иванчо Филипков. Под давлением на османския консул Юмер Арап са претърсени всички 16 магазина на Спирос и магазията на Михаил, като дюкяните биват поставени под стража 8 дни. В Букурещ започват поголовни арести на български емигранти – Петър Стоянов („Царя“) и брат му Иван, Спирос Константинов, Ламбри Хаджи Данаилов, братята Колони, Константин Чокан, Дядо Дешу и много други. Месеци наред Спирос е подложен на щателни разпити. Той престоява 3 месеца в румънския затвор при непрекъснат психически тормоз и заплахи; защитава се твърдо, отрича всичко и оцелява. В писмата му е предадена малко познатата картина на репресиите срещу най-близките му съратници. Петър Стоянов („Царя“) поема цялата отговорност и заплаща с конфискация на цялото си имущество (около 300 000 – 400 000 лв.), а Андрей Дешов и братът на Петър Стоянов – Иван, умират в затвора. „... Дядо Дешо беше свършил бога святому, защо беше затворен у влашките тъмници за български политически

работи... Беше и Костаки Николау и там за народное..." (Писмо 20.04.1898 г.).

Хъшовете и въстаниците от подготвената чета на Филип Тотю остават в Букурещ и много от тях са пометени от вълната арести, предизвикана от Юмер Арап. Спиро Константинов отново жертва стотици златни турски лири, въпреки грозящия го банкрут, за да ги отърве от затвор или да запази имуществото им от конфискация от страна на румънското правителство. „... Метат (Мидхат) паша провеждаше хиляди лири подарък на Гръцко-влашката полиция... А на Йомер Арапина мрежата распра Спиро Константинов и тичаше да стига срет ноц и връща назад востаници от Метатъ-пашовото бесило с голям труд и тичане на Министерството на Братияну..." (Писмо 10.01.1904 г.)¹⁶.

**Ролята на Спиро Константинов
като съчредител на
Българското общество,
Българския революционен
централен комитет и
поддръжник на Левски**

След бурните събития около четата, на 8 юли 1868 г. се образува ново Българско общество (БО), чийто съосновател и спонсор е Спиро Константинов (**обр. 8**). Тъкмо тук впоследствие Спиро се сближава с Любен Каравелов, Димитър Ценович, Кириак Цанков и други дейци на националнореволюционното движение, положили към края на 1869 г. основите на Българския революционен центра-

¹⁶ Драматична е историята по спасяването на шумнеца Ганя Дондукоолу, който е арестуван и ескортиран към Русе, за да бъде обесен там. Лично Спиро се понася в галоп в нощта, настига румънските армейци с Ганя в с. Домнещи-Калнещи и връчва заповедта за освобождението му. Той спасява не един, а десетки (50-60) български бунтовници. Вж. Протоколи на Българския парламент на 4 ноември 1889 г. и 8 февруари 1897 г. <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/9094> и <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/8741>

лен комитет (БРЦК). Спиро Константинов е негов член.

Според Иван Унджиев след избора на първоначалния състав на БРЦК в Букурещ, Л. Каравелов като председател е упълномощен да си избере и други членове. Той избира Спиро Константинов и Панайот Хитов за членове, Кириак Цанков за заместник, Олимпи Панов за секретар, а за касиер – Д. Ценович (Унджиев 1945: 310). Спиро се ползва с доверието на новото поколение революционери и особено на Левски и Каравелов. Той е не само т. нар. „пощенска кутия“ на БРЦК в Букурещ, но и решителен патриот при набавянето на оръжие по заповед на Левски. Ловеч е избран за седалище на Централния комитет на Вътрешната революционна организация (БРЦК в Българско)¹⁷.

Спиро Константинов се включва в акцията на Левски и Ловчанския комитет по набавяне на пистолети със своя мрежа от доверени хора: Костаки Н. Радович от Зимнич и Михаил П. Павлов в Ловеч. В периода 1869 – 1871 г. Спиро изпраща 20 сандъка с револвери на своя доверен съратник Костаки Н. Радович от Зимнич¹⁸.

Самият Спиро Константинов е могъл да се движи по-свободно като комисионер и е познат на граничните власти. През 1871 г. той се отправя към Свищов с шест сандъка револвери, за да се срещне с комитетските членове там, но няма потвърждение от Свищов, че

¹⁷ Ловчанският комитет е много активен и по спомени на д-р Парашкев Стоянов комитетът изпраща 6000 лв. на Димитър Ценович в Букурещ чрез Данаил Хр. Попов от Турну Магуреле. Револверите, на брой 200, пристигат у последния и от Ловеч са изпратени пет души, за да ги вземат на няколко пъти. Вж Стоянов 1901.

¹⁸ Таен транспортен канал за оръжие Зимнич – Свищов е създаден от Свищовския революционен комитет. В него дейни участници са Д. Анев и братът на К. Н. Радович, които са добри познати на Спиро. В свищовските блата са чакали каруци, за да откарат оръжието на М. П. Павлов към Ловешкия революционен комитет.

теренът е свободен от турския патрул. Спиро Константинов е заловен и затворен в кауша на Свищов с лодкарите си. Той подготвя бягство и успява да се върне във Влашко (Костов 1900: 2). Остава предан на освободителното дело с веруюто:

„Да окуражавам българското сърце (че от) хиляди сме имали царство. От тогива блестяха леовете на наци калпаци; златни леове и калпаци астраганени. И като са върнахме от Кримската война и видохме свобода и как живеят хората на други царства и от тогива приплавнаха (пламнаха) телата ни и са вдигнаха космите ни като свинска четина от 1856, 1862, 1866; 67; 68. (През) 1872 Левски сме поддържаха, урожавахме (въоръжавахме), окуражавахме. И турчина не го оставахме да си почине“ (Писмо от 28 януари 1901 г.).

Малкото запазени писма от кореспонденцията на БРЦК, свързани с Левски, доказват предаността на Сп. Константинов към революционното дело (Лангхайнрих 2023: 73 – 75). Доверието на Левски към Сп. Константинов се потвърждава от писмото на Апостола, в което той моли да му се закупят машинка за фишеци и 500 броя фишеци. Заплащането трябвало да се уреди от Спиро Константинов или Кириаки Цанков (Цанков 1900: 20). Активността на Сп. Константинов с дейците на БРЦК и след обесването на Левски е документирана в бележките на Панайот Хитов за Левски (писмо 515), който уверява, че на 20 април 1873 г. се е срещал с членовете на БРЦК: Л. Каравелов, Д. Ценович, К. Цанков и със Спиро Константинов (Страшимиров 1929: 669). Това е доказателство за изначалната и твърда линия, която Спиро е възприел и следва в борбата за освобождение въпреки тежкия удар, нанесен върху Вътрешната революционна организация в края на 1872 г.

Основател и дарител на всички български културни институции в Букурещ

До края на революционната дейност на Любен Каравелов, Сп. Константинов остава тясно свързан с него. Във времето на народен кипеж името му, не само като революционер, но и като благодетел (заедно с Л. Каравелов), е документирано. Той принадлежи към открояващото се ядро в спомоществвателните списъци. Спиро Константинов е съосновател на читалището на Георги Раковски и читалището „Братска любов“ в Букурещ, на Българското книжовно дружество (БКД) в Браила, на българското училище и църква в Букурещ, на които е щедър дарител (Лангхайнрих 2022: 78 – 86).

Читалището „Братска любов“, поето от Л. Каравелов през 1869 г., се намира на улица „Бълнари“ № 11, точно срещу хана „Симеон“, където е кантората на Спиро. Финансовата подкрепа на Сп. Константинов за читалището в листа за извънредно спомоществование през 1870 г. е документирана с 270 гроша (Жечев 1991: 263). Спиро подарява на българското читалище в Прага годишен абонамент на Каравеловия революционен вестник „Свобода“, а преди това и редица издания на в. „Народност“, който е печатен орган на ТЦБК и „Млада България“¹⁹.

Години наред Сп. Константинов и Л. Каравелов се подкрепят взаимно и участват дейно при основаването на Българското книжовно дружество (бъдещата Българска академия на науките – БАН). На бурното събрание на 11 юни 1869 г., на което присъства и Васил Левски, е взето решение Книжовното дружество да се учреди извън Букурещ, в Галац или Браила. За „касиерин е избран Господин Спиро Константин“ със задължението „без забава да изпраща събраните суми в Одеса“ (обр. 9). Спиро внася 5 жълтици (160 гроша) ежегод-

¹⁹ В. *Свобода*, бр. 12, 12 ноември 1869 г.; бр. 15, 12 февруари 1870 г.

но, а Апостолът на свободата 1 лира (Жечев 1991: 285).

Действената натура на Спиро не се подчинява на букурещките нотабили начело с братята Георгиеви, въпреки че сам той е член на Настоятелството на Добродетелната дружина. Ако през 1868 г. „старите“ се опитват да оглавят ръководството на освободителната борба, то през 1869 г. се домогват да поемат контрола на Книжовното дружество. Сп. Константинов остава обаче личност с независим дух и поведение, която решително отстоява позициите на „младите“.

Най-важната и дълголетна културна институция – българското училище и църква в Букурещ, е подкрепена още през 1869 г. от Сп. Константинов с 32 гроша. В кондиката за спомоществование на тях през януари 1869 г. името на Спиро е под № 30 и № 87 (Чилингиров 1930: 167). От юни до ноември 1869 г. Спиро подарява 1600 гроша, което се повтаря и през 1870 г.

Букурещкият български храм „Св. св. Кирил и Методий“ се помещавал в същата сграда, където са се провеждали народни тържества с „гласна музика“. На 6 май 1872 г. в. „Свобода“ съобщава за предстоящото честване на славянските просветители, билети за което се раздавали в редакцията на вестника и в магазина на Сп. Костадинов.²⁰ Спиро остава щедър дарител докато съществуват двете български заведения. В края на учебната 1875/1876 година са проведени последните училищни изпити. В доброволните парични вноски отново се среща името на Сп. Константинов със 160 гроша.

Отново в Родината

След Руско-турската война 1877–1878 г. Спиро Константинов обеднява стремглаво и е принуден да се завърне в родното Арбанаси. Житейският му епилог е мъчителен и обвързан с болезнения финансов въпрос. „Като човек стар от 72 години жувеа укащи. Купих

²⁰ В. Свобода, бр. 47, 6 май 1872 г.

една каша за 1200 гроша и теа ще падни отгоремиму“ (Писмо от 20 април 1898 г.). Изпаднал в сиромашия, той отправя писмен апел до Народното събрание за поборническа пенсия. На 4 ноември 1889 г. при заседание на Народното събрание министър-председателят Стефан Стамболов произнася вълнуващо слово в негова подкрепа: „... Бил съм в Букурещ и знам, какво са правила тамкашните хора и самопожертвуванието на този човек просто ме удивлява.“

След смъртта на Ст. Стамболов поборническата пенсия на Спиро Константинов е спряна и той е изправен пред гладна смърт. Принуден е да моли за процедура в Народното събрание за присъждане на нова пенсия като народен деец. На 1 юли 1896 г. 22 опълченци, поборници, търговци и грохнали войводи свидетелстват за забележителното му дело за народна свобода: Киро Стоянов (племеник на Г. С. Раковски, съхранил архива му), Тома С. Хитров (революционер и фотограф), Христо Сяров (член на ТЦБК и впоследствие фабрикант) (**обр. 10**). Архивите на Народното събрание съдържат още оригиналните писма на: Панайот Хитов, който уверява, „...че прис 1872 г са сабирахме въ каштата на г-н Спира Костадинов за саставения отноу комитет и сабирания помощи за движения в България...“ (11 ноември 1896 г.) (**обр. 11**); Кириак Цанков, подпредседател на БРЦК, който потвърждава, че Сп. Константинов е подпомагал с парични средства народните движения и е участвал в комитети, съставени за тая цел (21 декември 1896 г.) (**обр. 11**); Балчо Нейков, първи биограф на Ст. Караджа, информирал се лично в Букурещ през 1889 г. за революционното дело на Сп. Константинов (3 октомври 1896 г.); арбанашките първенци Хаджи Никола Константинов, Атанас Д. Русович и Христо Алексеев (5 октомври 1896 г.); русенските жители П. Д. Тъпанков, Ив. Стоянов, В. Д. Вавилонски, Георги Левски и Г. Петрович (27 септември 1896 г.).

Всички писма са написани от ръката на личности с различен образователен ценз и съсловие, което доказва пълноценния състав на народните дейци, допринесли за Освобождението.

В писмото си до Стоян Заимов от 13 януари 1904 г. Спиро Константинов привежда допълнително имената на видни политически личности: Стати Станкович и д-р Атанас Савич, живели в Румъния, които също свидетелстват за него. Запазена е и блестящата парламентарна пледоария на депутатата Атанас Краев на 8 февруари 1897 г. в негова подкрепа: „Ако Великата френска революция се прояви и успя, това се не дължи само на ония, които физически взеха участие във борбата, а и на ония, които подготвиха почвата... (Сп. Константинов) е бил във висша степен полезен за организирането на нашите въстанически чети, ... такъв човек заслужава всичките симпатии на едно народно представителство...“.

Спиро Константинов получава минимална пенсия от 50 лв. като народен деец. Паричната помощ е мизерна, а терзанието да бъде докаран до просешка тояга го съпътства до смъртта. В писмата си до Стоян Заимов той представя окаяното си финансово състояние и моли за помощ – пенсията му да бъде увеличена: „Как се поменава с 50 лв. на месец... За какво най-напред: за ризи, дрехи, дърва..., и пак благодарим вази Господин Заимов, и ако не бяхте вие, да ми помогните, то до днеска мойто тело моя пръст щеше да стане, черната, но вие ми дадохте живот...“.

Мизерното му ежедневие в Арбанаси се разведрява от срещата му с вехтите войводи Панайот Хитов и Филип Тотю, Стоян Заимов и стотици опълченци и поборници на 29 юни 1898 г. на връх Бузлуджа, на знаменателното тържество и панахида за загиналите четници през 1868 г.

Още по-вълнуващо за него е личното му запознанство с княз Фердинанд, посетил Арбанаси през зимата на 1896 г. Завит с една черга, Спиро Константинов съпровожда княза през

селото като помощник-кмет, а Фердинанд с висок глас го пита „Сти дету си бил 40 години у Букурещ на мясту студену?“ – въпросът на монарха е на български, но е формулиран според немската граматика. След срещата, насъбрал кураж, Спиро отправя писмо до княза със своята история „... и написах да ми прати един медал за заслуга... барем да се гордея и ази на стари години...“. Впоследствие той получава възпоменателния медал по повод 25-годишнината от Априлското въстание за поборниците с активно участие в борбата за свобода.

Поборникът Спиро Константинов е ярка индивидуалност със собствени възгледи сред членовете на Добродетелната дружина. Въпреки връзките си със „старите“, той подкрепя всички инициативи на „младите“ през „комитетското десетилетие“. В неговата личност се обединяват двете направления от българското освободително движение: културно-просветно развитие и въоръжена борба. Това не е парадокс, а процес на идейно развитие и формиране на широк политически кръгзор. В нашата възрожденска история Спиро Константинов се откроява с радикалната си политическа смелост – завиден авантюризм в името на Отечеството, който е знаменито изключение сред представителите на българското предприемачество в Букурещ.

Благодарност

Председателят на Държавна агенция „Архиви“ доц. д-р Михаил Груев и завеждащата микрофилмите г-жа Даниела Семерджиева от ЦДА заслужават особената благодарност на авторката за мотивираното им съдействие и помощ при разчитането на старинните писма.

Благодарност към колегите от НБКМ – БИА за предоставените копия на историческите документи, свързани с дейността на Спиро Константинов.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Атанасова 2016:** Св. Атанасова. *Арбанаси. Търговия и търговски връзки XVII – XIX век.* Велико Търново: Фабер, 2016. [Sv. Atanasova. *Arbanasi. Targovia i targovski vrazki XVII – XIX vek.* Veliko Tarnovo: Faber, 2016.]
- Берон 2004:** В. Берон. *Археологически и исторически изследвания.* Велико Търново: Абагар, 2004. [V. Beron. *Arheologicheski i istoricheski izsledvania.* Veliko Tarnovo: Abagar, 2004.]
- Генчева 1985:** Цв. Генчева, Т. Драганова. *Бележити търновци.* София: Издателство БЗНС, 1985. [Tsv. Gencheva, T. Draganova. *Belezhiti tarnovtsi.* Sofia: Izdatelstvo BZNS, 1985.]
- Георгиев 1903:** Й. П. Георгиев. *Село Арбанаси. Историко-археологически бележки.* София: Държавна печатница, 1903. [J. P. Georgiev. *Selo Arbanasi. Istoriko-arheologicheski belezhki.* Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1903.]
- Георгиев 1938:** Хр. Георгиев. *Българският отредъ: Греческият волентирски батальонъ въ Кримската война 1853 – 1856 г. – Военно-исторически сборник,* 36, 1938 г., юни, 51– 63. [Hr. Georgiev. *Bulgarskiyat otrjad: Grecheskii volentirskii batalion v Krimskata voina 1853 – 1856 g. – Voенно-istoricheski sbornik,* 36, 1938, yuni, 51 – 63.]
- Глушков 2019:** Хр. Глушков. *Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност.* Карлово: Ротари клуб Карлово, 2019. [Hr. Glushkov. *Evlogi i Hristo Georgievi. Zhivot i deinost.* Karlovo: Rotary klub Karlovo, 2019.]
- Горанчев 2017:** В. Горанчев. *Арбанаси през османската епоха (XV – XIX в.). – Епохи,* XXV, 2017, 1, 11 – 63. [V. Goranchev. *Arbanasi pres osmanskata epoha (XV – XIX v.). – Epochi,* XXV, 2017, 1, 11 – 63.]
- Горанчев 2017:** В. Горанчев. *Гръкоезичен търговски тефтер от архива на търговската къща „Братя Русевич“ – с. Арбанаси. – Епохи,* XXV, 2017, 2, 382 – 393. [V. Goranchev. *Grakoesichen targovski tefter ot arhiva na targovska kashta „Bratya Rusevich“ – s. Arbanasi. – Epochi,* 25, 2017, 2, 382 – 383.]
- Горанчев 2018:** В. Горанчев. *Възрожденският род Русович от Арбанаси. Родова история, обществена и стопанска дейност.* Велико Търново: Ивис, 2018. [V. Goranchev. *Vasrozhdenskiyat rod Rusevich ot Arbanasi. Rodova istoria, obshtestvena i stopanska deinost.* Veliko Tarnovo: Ivis, 2018.]
- Димитров-Рудар 2001:** П. Димитров-Рудар. *В търсене на истината за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001. [P. Dimitrov-Rudar. *V tarsene na istinata za chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2001.]
- Добрев 2020:** П. Добрев. *Сходни модели, различни мащаби – икономическите мрежи на Георгиеви, Халевиц и Русович през 60-те години на XIX век. – В: Митев, Пл. (съст.) Дарителство и предприемачество на Балканите през XIX в. Сборник материали, посветен на 200-годишнината от рождението на Евл. Георгиев.* София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски“, 2020, 93 – 102. [P. Dobrev. *Shodni modeli, razlichni mastabi – ikonichesките mrezhi na Georgievi, Halevich i Rusovich prez 60-te godini na XIX vek. – V: Mitev, Pl. (sast.) Daritelstvo i predpriemachestvo na Balkanite prez XIX v. Sbornik material, posveten na 200-godishninata ot rozhdenieto na Evl.*

- Georgiev. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2020, 93 – 102.]
- Жечев 1991:** Н. Жечев. *Букурещ – културно средище на българите през Възраждането*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1991. [N. Zhechev. *Vukuresht – kulturno sredishte na balgarite prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1991.]
- Зарев 1975:** К. Зарев. *Въоръжаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа*. – *Военно-исторически сборник*, 31, 1975, 4, 166 – 169. [K. Zarev. *Vaorazhavaneto na chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha*. – *Voенно-istoricheski sbornik*, 31, 1975, 4, 166 – 169.]
- Кирилова 2018:** Ант. Кирилова. Аспекти от предисторията на четническата инициатива през 1868 г.: организационна подготовка и материално обезпечаване. – В: *Обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджата 1868 г.* Материали от национална научна конференция, 6 юли 2018 г. в СУ „Св. Климент Охридски“. София: „Фондация българска памет“, 2018, 29 – 58. [Ant. Kirilova. *Aspekti ot predistoriyata na chetnicheskata initsiativa prez 1868 g.: organizatsionna podgotovka i materialno obezpechavane*. – V: *Obedinenata cheta na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzhata 1868 g.* Materiali ot natsionalna nauchna konferentsia, 6 yuli 2018 g. v SU „Sv. Kliment Ohridski“. Sofia: „Fondatsia balgarska pamet“, 2018, 29 – 58.]
- Кисимов 1900:** П. Кисимов. *Исторически работи. Моите спомени. Ч. II (1897 – 1903 г.)*. София: печатница „Бъзайтов“, 1900. [P. Kisimov. *Istoricheski raboti. Moite spomeni. Ch. II, (1897 – 1903)*. Sofia: pechatnitza „Bazaytov“, 1900.]
- Кoen 1975:** Д. Коен. Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ в българските земи до Освобождението. – *Исторически преглед*, 31, 1975, 6, 63 – 73. [D. Koen. *Bankerskata deynost na kashtata „Evlogi i Hristo Georgievi“ v balgarskite zemi do Osvozhdenieto*. – *Istoricheski pregled*, 31, 1975, 6, 63 – 73.]
- Козловски 1988:** Т. Козловски. Революционерите саби на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – *Известия на Националния исторически музей*, VII. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1988, 100 – 107. [T. Kozlovski. *Revolvernite sabi na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha*. – *Izvestiya na Natsionalniya istoricheski musey*, VII. Sofia: Izdatelstvo „Nauka i iskustvo“, 1988, 100 – 107.]
- Костов 1900:** Д. Костов. Спиро Константинов. – В: *Илюстрация Светлина*, X, април 1900 г. 4, 2. Пловдив: печатница „Съгласие“. [D. Kostov. *Spiro Konstantinov. Ilyustratsiya Svetlina*, april 1900, X, 4, 2. Plovdiv: pechatnitsa „Saglasie“.]
- Костов 1954:** Д. Костов. Спиро Константинов. – *Известия на института Ботев – Левски*, 1, 1954, 3, 301 – 312. [D. Kostov. *Spiro Konstantinov. Izvestiya na instituta Botev – Levski*, 1, 1954, 3, 301 – 312.]
- Костов 1959:** Д. Костов, *Арбанаси*. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1959. [D. Kostov. *Arbanasi*. Sofia: Izdatelstvo „Nauka i izkustvo“, 1959.]
- Лангхайнрих 2022:** К. Лангхайнрих. *Поборникът Спиро Константинов и революционерите саби на войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2022. [K. Langhaynrh. *Pobornikat Spiro Konstantinov i revolvernite sabi na voyvodite Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 2022.]
- Македонски 1896:** Хр. Македонски. *Записки на Христо Македонски*, София: Напредък, 1896. [Hr. Makedonski. *Zapiski na Hristo Makedonski*. Sofia: Napredak, 1896.]

- Маркова 1990:** З. Маркова. *Четата от 1868 година*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1990. [Z. Markova. *Chetata ot 1868 godina*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1990.]
- Митев 2012:** Пл. Митев. *Недопрочетени страници из политическото ни Възраждане*. София: Стандарт, 2012, 25 – 31. [Pl. Mitev. *Nedoprocheteni stranitsi iz politicheskoto ni Vazrazhdane*. Sofia: Standart, 2012, 25 – 31.]
- Михов 2018:** Ил. Михов. Военните характеристики на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджата. – В: *Обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджата 1868 г.* Материали от национална научна конференция, 6 юли 2018 г. в СУ “Св. Климент Охридски”. София: „Фондация българска памет“, 2018, 98 – 111. [Il. Mihov. Voennite harakteristiki na chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzhata 1868 g. – V: *Obedinenata cheta na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzhata 1868 g.* Materiali ot natsionalna nauchna konferentsia, 6 yuli 2018 g. v SU “Sv. Kliment Ohridski”. Sofia: „Fondatsia balgarska pamet“, 2018, 98 – 111.]
- Обретенков 1983:** Н. Обретенков. *Спомени от българските въстания*. София: Отечествен фронт. 1983. [N. Obretenov. *Spomeni ot bulgarskite vastaniya*. Sofia: Otechestven Front. 1983.]
- Попгеоргиев 1903:** Й. Попгеоргиев. *Село Арбанаси*. София: Държавна печатница, 1903. [J. Popgeorgiev. *Selo Arbanasi*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1903.]
- Радев 2023:** Ив. Радев. *Хаджи Викентий Зографски. Личност и дело. Време и съвременници*. Велико Търново: Фабер, 2023. [Iv. Radev. *Hadzhi Vikentiy Zografski. Lichnost i delo. Vreme i savremennitsi*. Veliko Tarnovo: Faber, 2023.]
- Стоянов 1901:** П. Стоянов. *Градът Ловеч като център на БРЦК, столица на Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков*. Ловеч: Труд, 1901 [P. Stoyanov. *Gradat Lovech kato tsentar na BRTsK, stolitsa na Levski i roden grad na pobornika Todor S. Kirkov*. Lovech: Trud, 1901.]
- Снегаров 1935/1936:** Ив. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс: документи № 157 от 1.08.1852 г. и № 158 от 22.05.1853 г. – *Годишник на Софийския университет, Богословски факултет*, XIII, 1935/1936, 7 – 8. [Iv. Snegarov. Stariyat tarnovski tsarkoven kodeks: dokumenti № 157 ot 1.08.1852 g. i № 158 ot 22.05.1853 g. – *Godishnik na Sofiyskiya universitet, Bogoslovski facultet*, XIII, 1935/1936, 7 – 8.]
- Спасов 2020:** Р. Спасов. Щрихи към дарителската дейност на Евлоги и Христо Георгиеви за изграждането и подпомагането на български храмове. – В: Пл. Митев (съст.). *Дарителство и предприемачество на Балканите през XIX век (по примера на братя Евлоги и Христо Георгиеви)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020, 113 – 120. [P. Spasov. Shtrihi kam daritelската deynost na Evlogi i Hristo Georgievi za izgrazhdaneto i podpomaganeto na balgarski hramove. – V: Pl. Mitev (sast.). *Daritelstvo i predpriemachestvo na Balkanite prez XIX vek (po primera na bratya Georgievi)*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2020, 113 – 120.]
- Страшимиров 1929:** Д. Страшимиров. *Васил Левски. Живот, дела, извори*. Том 1. София, 1929 [D. Strashimirov. *Vasil Levski. Zhivot, dela, izvori*. Tom 1. Sofia, 1929.]
- Унджиев 1945:** Ив. Унджиев. *Биография на Васил Левски*. София: Министерство на информацията и изкуствата, 1945. [Iv. Undzhiev. *Biografiia na Vasil Levski*. Sofia: Ministerstvo na informatsiyata i izkustvata, 1945.]

Хрисимов, Цветков 2018: Н. Хрисимов, С. Цветков. Въръжението на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджата. – В: *Обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджата 1868 г. Материали от национална научна конференция, 6 юли 2018 г. в СУ “Св. Климент Охридски”*. София: „Фондация българска памет“, 2018, 133 – 153 [N. Hrisimov, S. Tsvetkov. Vozrazhenieto na chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzata 1868 g. Materiali ot natsionalna nauchna konferentsia, 6 yuli 2018 g. v SU “Sv. Kliment Ohridski”. Sofia: „Fondatsia balgarska pamet“, 2018, 133 – 153.]

Цанков 1900: К. Цанков. *23 писма и бележки на Васил Левски*. София: Държавна печатница, 1900. [K. Tsankov. *23 pisma i belezhki na Vasil Levski*. Sofia: Darzhavna pachatnitsa, 1900.]

Чилингиров 1930: Ст. Чилингиров. *Български читалища преди Освобождението*. София: Министерство на народното просвещение, 1930 [St. Chilingirov. *Balgarski chitalishta predi Osvobozhdenieto*. Sofia: Ministerstvo na narodnoto prosvestenie, 1930.]

Шарова 1988: Кр. Шарова. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджата в историята на българското революционно движение. – В: Л. Генова, А. Римпова и др. (съст.). *Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа: Чуждестранни документи*. София: Издателство „Д-р Петър Берон“, 1988, 5 – 42. [Kr. Sharova. Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzata v istoriyata na balgarskoto revolyutsionno dvizhenie. – V: L. Genova, A. Rimpova et al. (sast.). *Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha: Chuzhdestrani dokumenti*. Sofia: Izdatelstvo „D-r Petar Beron“, 1988, 5 – 42.]

Dascal 2015: L. Dascal. Arhivologia caselor comerciale medievale eurobalcanice: paradigma greaca (secolele al XVII-lea – XIX-lea). – *Acta Musei Caransebesiensis – TIBISCUM*, s.n., 5/2015: Istorie-Arheologie, 1 – 30.

Списък на съкращенията (Abbreviations)

БРЦК: Български революционен централен комитет.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив.

НВИМ: Национален военно-исторически музей.

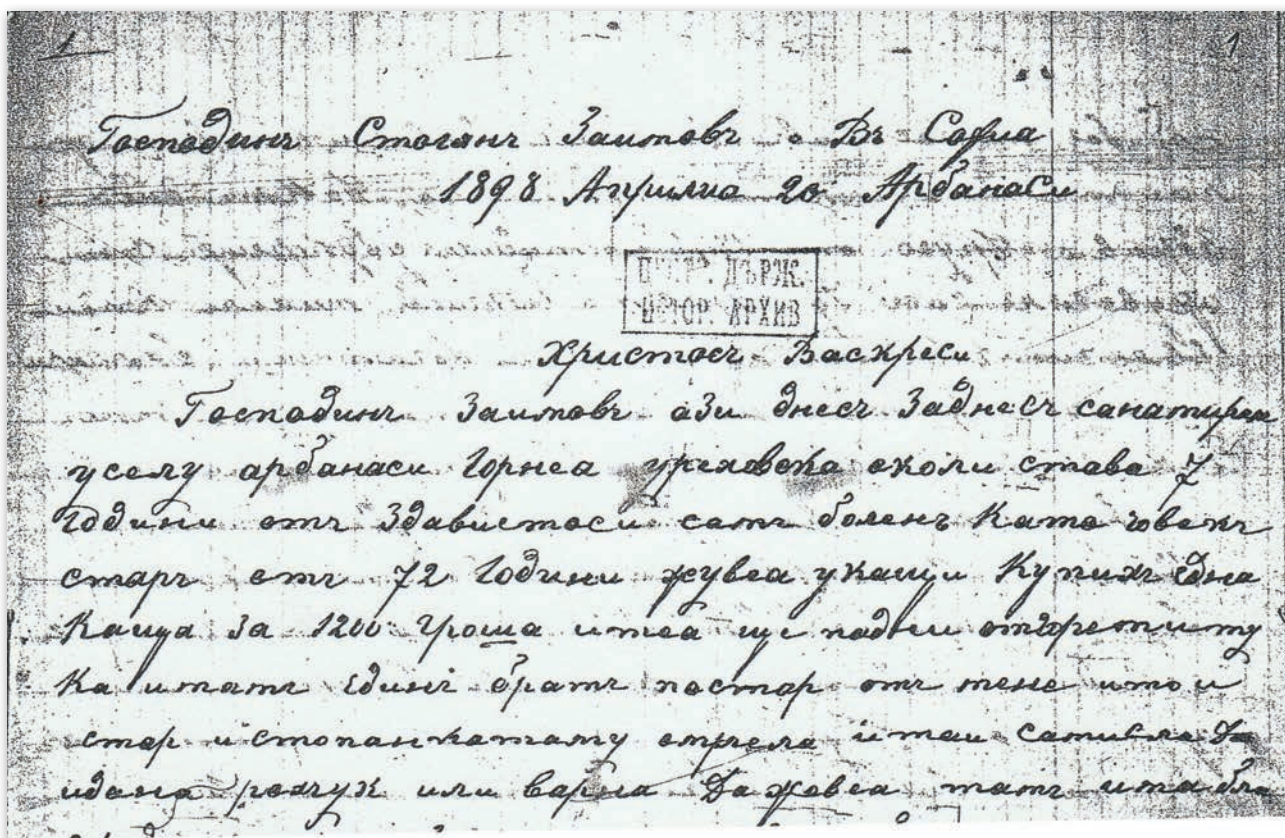
РИМ: Регионален исторически музей.

ЦДА: Централен държавен архив.

**Д-р ф.м.н. Красимира
Вакарелска-Лангхайнрих,**
независим изследовател,
kjlangeinrich@t-online.de

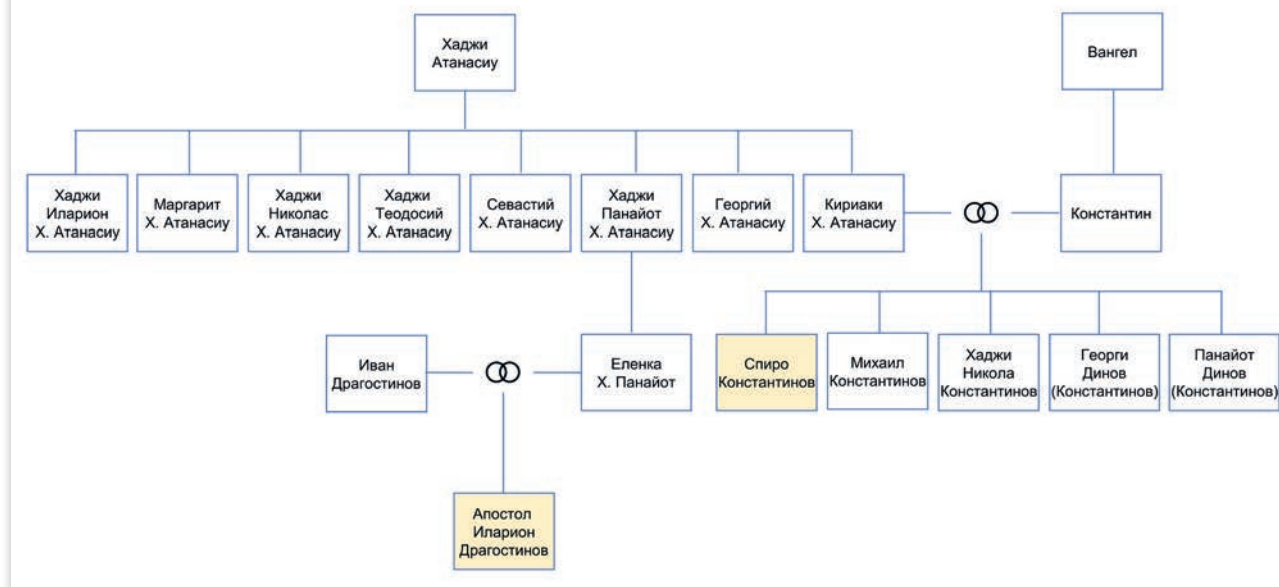

Обр. 1. Портрет на Спиро Константинов като знатен търговец в Букурещ

Обр. 2. Част от началната страница на писмото на Спиро Константинов до Стоян Заимов от 20.04.1898 г.

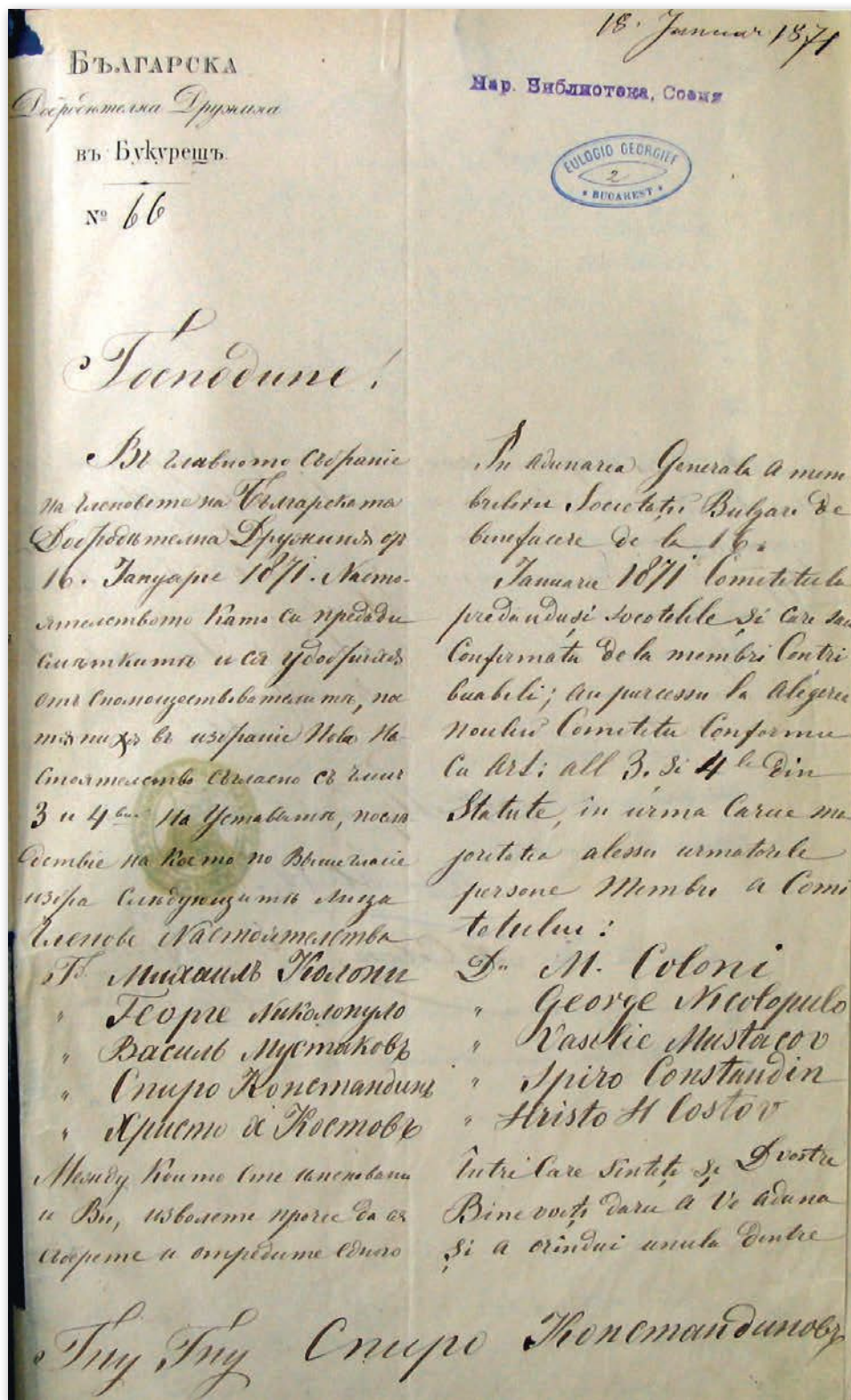
РОДОСЛОВИЕ на СПИРО КОНСТАНТИНОВ (1826 – 1911г)

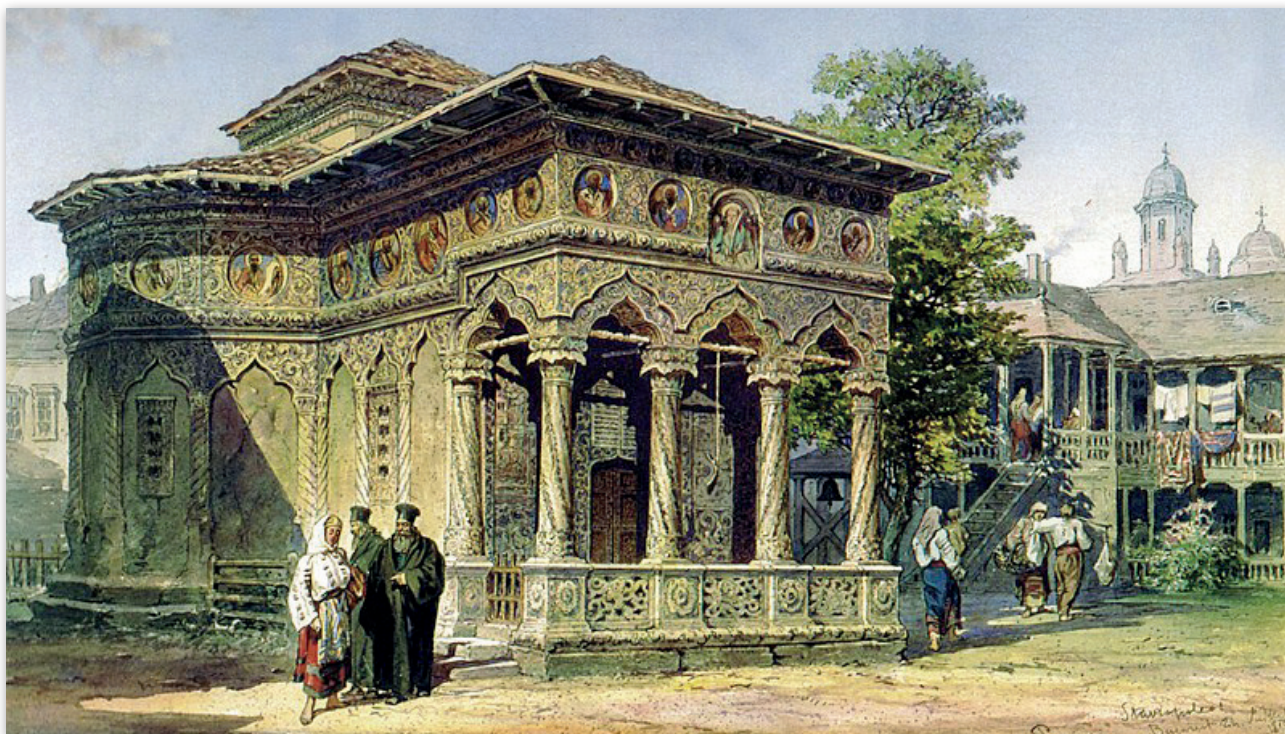
Обр. 3. Родословна схема на фамилията Хаджи Атанасиу (по майчина линия) и Константин, син на Вангел (по бащина линия) на родителите на Спиро Константинов

Обр. 4. Пробив на руските кораби край крепостта Исакча на Дунав – 11 октомври 1853 г. (А. П. Боголюбов 1859 г.)

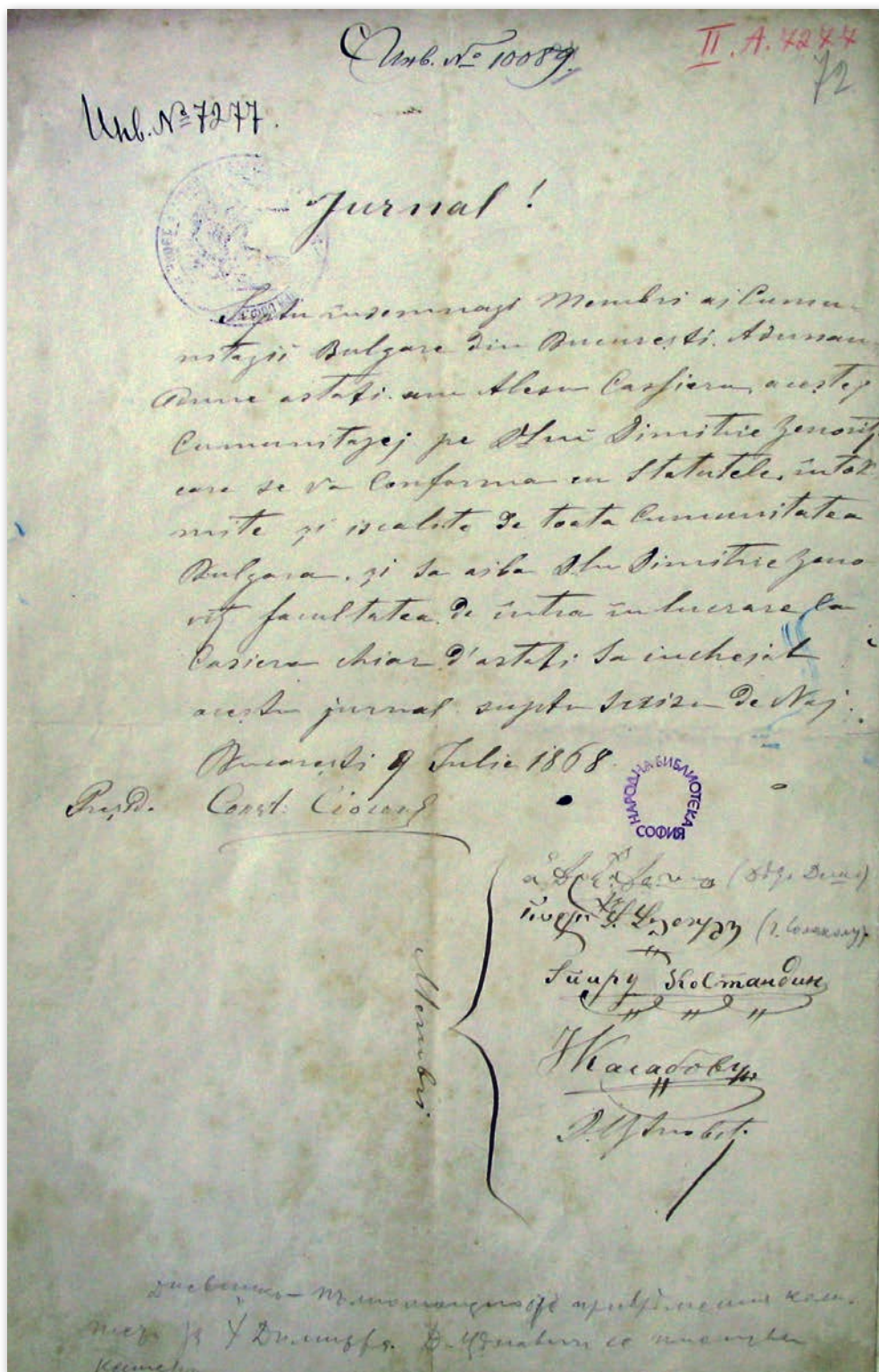
Обр. 5. Протокол от заседанието на Добрадетелната дружина от 16.01.1871 г., на което Спиру Константинов е избран за член на Настоятелството

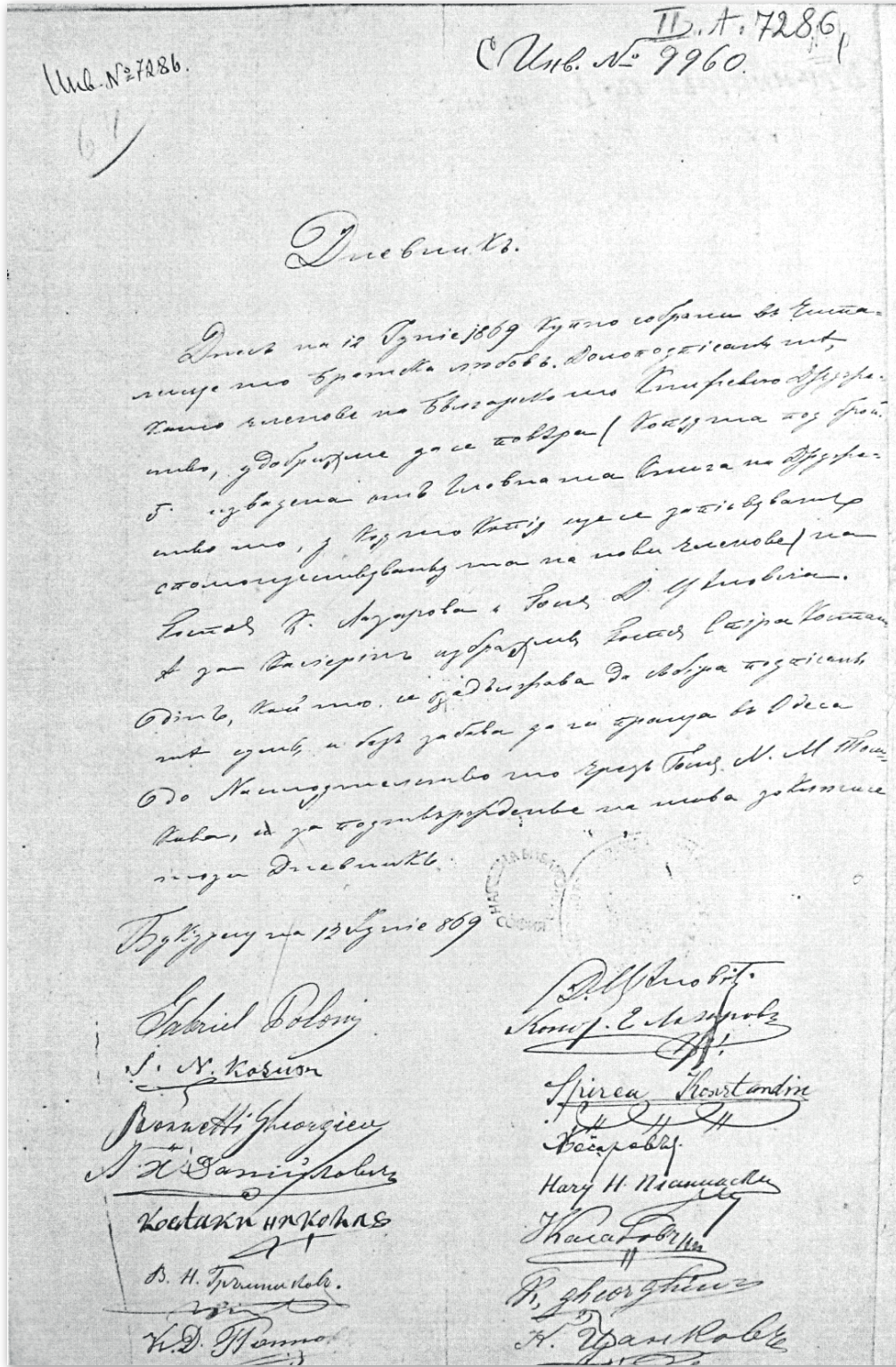
Обр. 6. Манастирът Ставрополис, където е срещата на Спиро Константинов с войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа на 20.03.1867 г. (Акварел от Амедео Прециози 1868 г.)

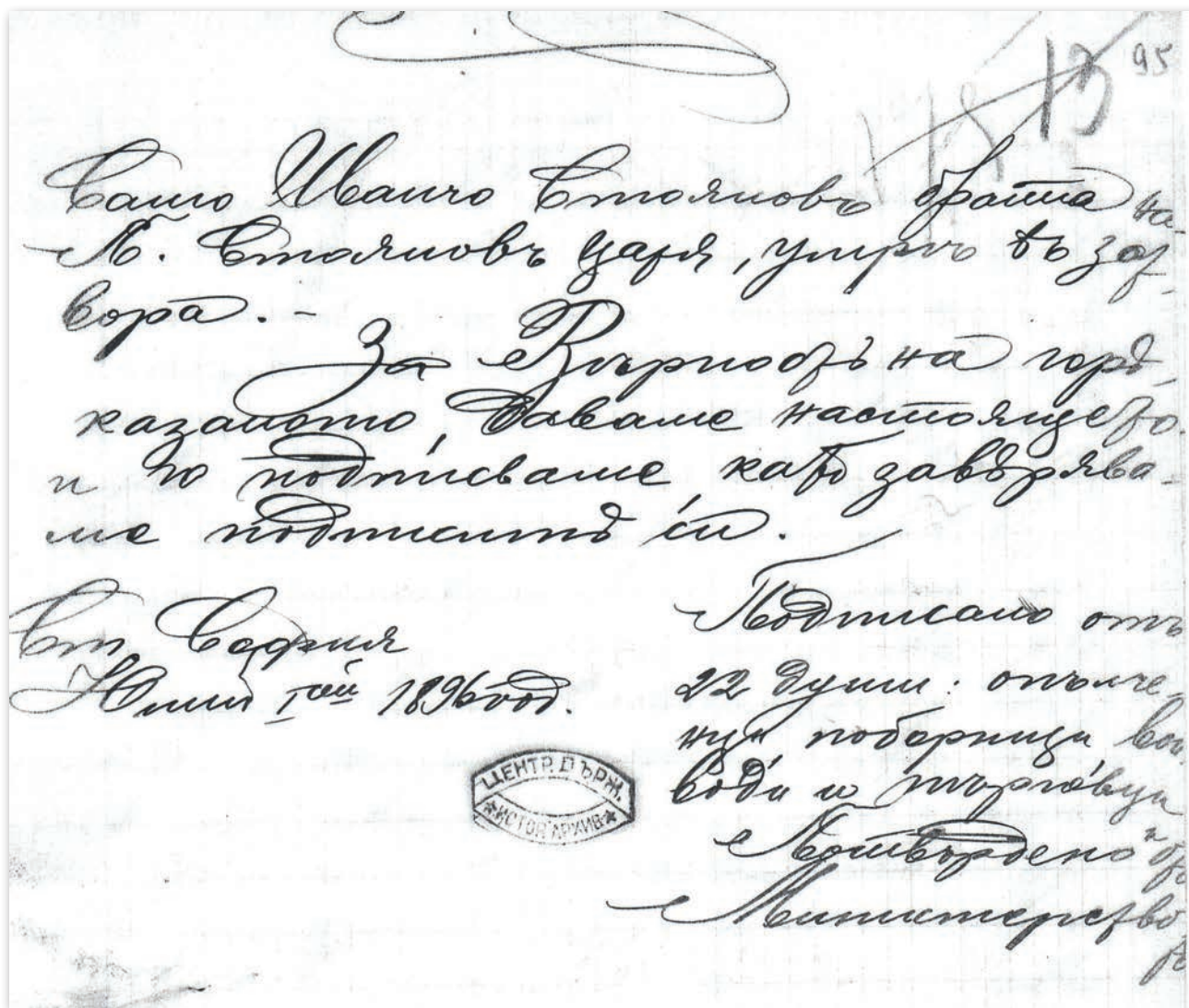
Обр. 7. Палатът Могош, в чиято околност е вековната гора, където на 20.03.1867 г. Спиро Константинов се озовава с войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа (de.m.wikipedia.org/wiki/Schloss_Mogo%C8%99oaia)

Обр. 8. Протокол (журнал) от основаването на Българското общество от 9 юли 1868 г. с председател Константин Чокан и членове поред: Дядо Дешу, Г. Солакоглу, Спиру Константинов, Ив. Касабов, Д. Ценович

Обр. 9. Дневник от 12 юни 1869 г. на Книжовното дружество, който документира избирането на Спиро Константинов за касиер със задължението „без забава да изпраща събраните суми в Одеса“

Обр. 10. Войводи, поборници, опълченци и търговци на брой 22 свидетелстват пред Българския парламент за революционното дело на Спиро Константинов (01. 06.1896 г.)

звердвал чл прас 1872 година сасабурахи
 в Комитета на свободни сурора константинов
 за составени от нобл по мител и сабурахи
 йондети за движени в България по нестолових
 ма вбидати сасабурахи и по игоаваознава
 и ситира и мие бржквал чл домашел
 на хитов и мителра по ас нител незнаел по тас
 работел

2. ресе 11 ноември 1896 год Панайот и Хирикови

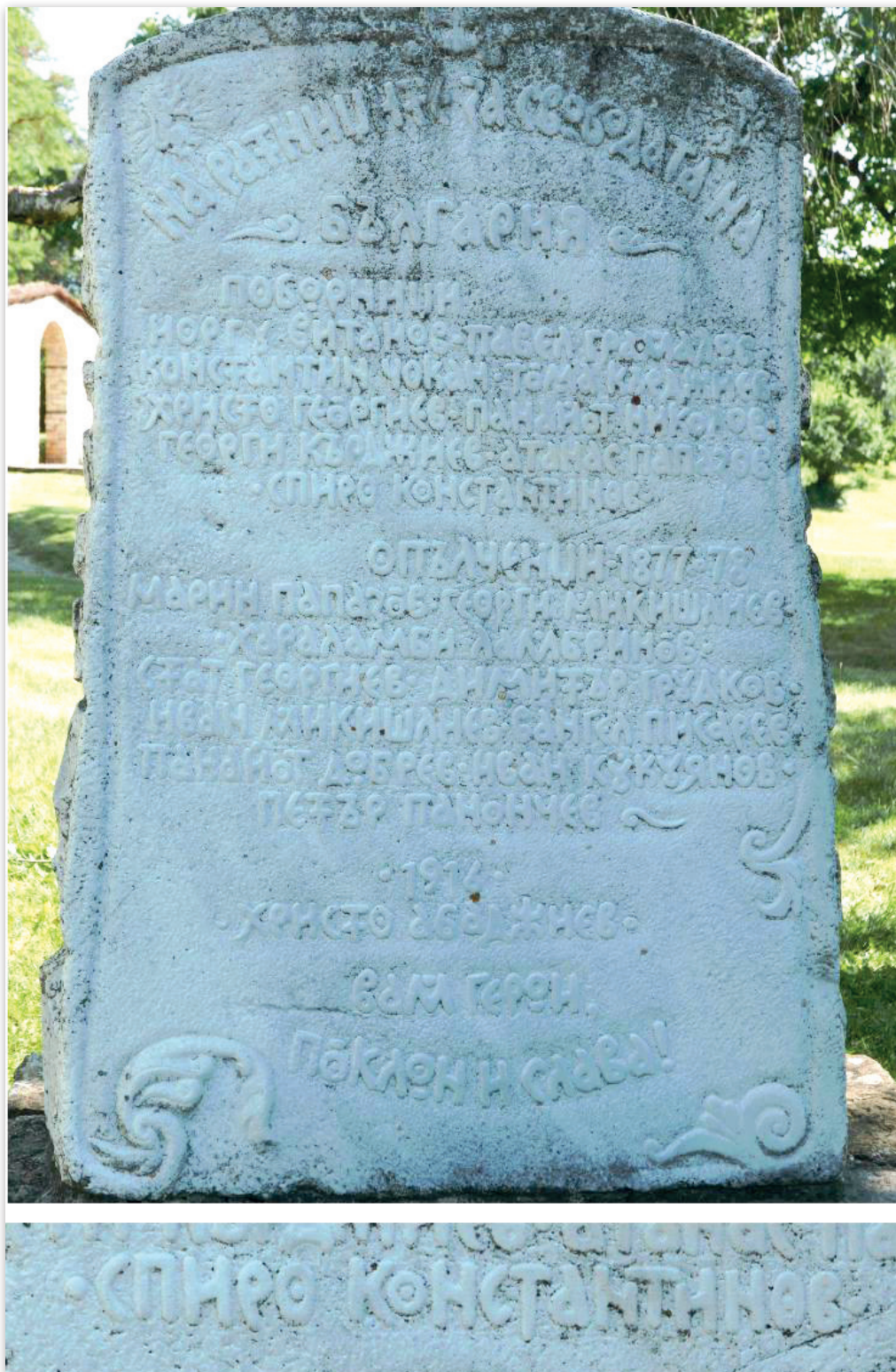
Решителт уределт в единствено
 управлени дло е товторелт, че
 припорекиелт ето гурт мител
 ели Русителт уредителт на комитет
 от Хитов. Ресе 13 ноември 1896 г.
 Кирикови

Секретарь *Кирикови*

Известно ми е, че в септ. Спиро Константинов,
 през личността си в Български, през революцион
 димител на България, е подпомагал се от димител
 народнител движениелт и е участвувал в Комитетел
 составени за таел удел в това време.
 София, 21 декември 1896 г. К. А. Цанков

Свирителт ето гурт мител
 ето управлениелт. димител ето гурт мител
 комителт по гурт мител е димител
 мителт по секретарелт К. А. Цанков.
 Ст. София, 21 декември 1896 г.
 секретарь *Кирикови*

Обр. 11. Войводата Панайот Хитов и Кириаки Цанков свидетелстват пред Българския парламент за революционната дейност на Спиро Константинов (11.11.1896 г. и 21.12.1896 г.)

Обр. 12. Паметник „На ратниците за свободата на България“ в Арбанаси с името на поборника Спиро Константинов

ЗА ЕДИН МОДЕЛ „ЧИПРОВСКИ КИЛИМ“ И РАЗВИТИЕТО НА ЧИПРОВСКОТО КИЛИМАРСТВО. СЪПОСТАВИТЕЛНИ АСПЕКТИ¹

Ваня Иванова

A MODEL OF “CHIPROVSKI KILIM” AND THE DEVELOPMENT OF CARPET MAKING INDUSTRY IN THE SETTLEMENT OF CHIPROVTSI. COMPARATIVE ASPECTS

Vanya Ivanova

Abstract: *The article is an attempt to explore recognized ornaments in a model of “Chiprovski kilim” which is called “Krive pirotchanke” (in English – hooked women from the town of Pirot). Researcher’s systematic efforts are focused in a synchronic plan and in a diachronic one. Comparisons with similar rug decorations woven from wool show how various compositions of all the studied ornaments reshape a constructive base of well-known traditional kilim models. Textile artefacts of that kind became widespread in vast ex-Ottoman territories as Anatolia and the Balkans.*

The investigated kilim motives are ones and the same in their visual appearance. Meanwhile their generally accepted regional “labels” are totally dissimilar. In the presented work as objects of parallel collations are inquired carpet motives which are typically used in Chiprovtsi and Pirot. Both settlements have developed as well-known kilim production centers during the whole 19th and 20th centuries. The archaic nature of archetypic symbolic geometric ornaments led to the wefts of Anatolian nomadic tribes as a supposed primary source of intercultural exchanges in the former Balkan provinces of the Ottoman Islamic state.

Keywords: *Chiprovski kilim, home hand-made carpets, Pirot, Anatolia, Ottoman empire, the Balkans, “krive pirotchanke” (as a carpet’s motif).*

¹ Публикацията е изготвена при реализацията на проект ФП23-ФК-01

В последващото изложение е представен артефакт от килимената колекция на отдел „Етнография“ в Регионален исторически музей – Монтана (РИМ – Монтана). Нормативно постановената процедура по идентификация и научно изследване на музейните единици, предпостави разглеждането на въпросния килим в разнопосочни тематични контексти, свързани с неговото изработване и битуване. На практика това предполага да се проследи както историческото развитие на чипровското килимарство, така и полисемантичните интерпретации на вътъканите мотиви във времеви и пространствен план.

По отношение на използваната научно-изследователска методология би следвало да се споменат дескриптивният и компаративният метод, с акцент върху намиращите широко приложение семиотични тълкувания от различен тип. Настоящата публикация стана възможна благодарение на свободния on-line достъп до текстове на чужди автори, релевантни на проучвания проблем.

Визираният килим е заведен под Инв. № 94 на 9 януари 1981 г. в Основен фонд на някогашната къща музей „Христо и Иван Михайлови“ (понастоящем известна като „Михайлова къща“²). Предоставен е от Дара Карова Михайлова – съпругата на Христо Михайлов. Не е означена сума, за която да е откупен, остава да е подарен, макар при инвентарирането дарителският акт да не е отбелязан.

Информацията в инвентарната книга, касаеща въпросния музеен артефакт, е твърде оскъдна. Размерите са посочени грешно, материалът – непълно. Липсват данни за наименованието на конкретния килимен модел и използваната цвetoва гама.

² Къщата музей е открита официално през 1955 г. През 1997 г. в помещенията е подредена нова експозиция, представяща градския и селския бит в региона на гр. Монтана.

В действителност това е „чипровски килим“, с размери 1,45 x 2,60 м.³ (**обр. 1а** и **обр. 1б**). Както останалите „чипровски килими“ е изработен на вертикален стан, тъканта е гладка, двулицева. Основата – памучна, с вълнен вътък. Моделът е традиционен – т.нар. „Криве пиротчанке“⁴, с един бордюр („зеяник“). За багрето на преждата са използвани анилинови бои⁵.

Наименованието на килима идва от фигуралната композиция в централното му поле. В конкретния случай тази композиция е построена по „реда на безкрайния мотив“, с две повтарящи се „шарки“.

По-голямата „шарка“ е известна в Чипровци като „крива пиротчанка“. Изпълнена е в черен цвят, изграждат я типични за чипровския килим геометрични фигури – триъгълници и ромбове. Във всички посоки, завършващите фигурата триъгълници до половината са оцветени в бяло, което създава оптичната илюзия за четириъгълник в черно и стоящ върху него триъгълник, изтъкан в бяло. Средната част на „кривата пиротчанка“ е оформена като ромб в син цвят, с центрирана бяла елипсовидна точка.

Другата, по-малка фигурка в полето на килима, е изтъкана в черно и завършва пак с бели триъгълни краища. В известната си монография „Чипровски килими“, Д. Станков я нарича „камулка“ или „бибица“, сред чипровчани е известна още като „попле“ или „пиперушка“.

В килимения бордюр, върху бял фон (бяло натур) се редува шарката „крило“ (в мн.

³ До втората половина на ХХ век, килимите се поръчват и изработват с фиксирани размери, като килим със съответни дължина и ширина си има конкретно наименование. Анализираният тук е най-близо до т.нар. „мали седмак“: 1,50 x 2,10 (по Попов 1930: 24).

⁴ Диал. мн.ч., вместо „криви пиротчанки“.

⁵ Анилиновите бои, наричани още „химически“ са получени като резултат от окисляването на анилин или неговите соли. Разтварят се лесно във вода и се използват за директно боядисване.

ч. и „крилица“) в зелено, розово, синьо, червено, жълто, черно. За разлика от централното поле, където има само един нюансиран цвят – светлосиньо (кобалт), в бордюра цветовете нюанси са повече – оливенозелено, тъмносиньо, прегорено бежово, палатиново⁶.

Във всеки „чипровски килим“, независимо от неговите размери, винаги са налице следните, ясно обособени, конструктивни части: „прут“⁷, „плочка“, „клубеница“, „зеяник“ („бордюр“) и „поле“. „Прут“ – това е най-външната линия, която огражда килима от всичките му четири страни. Цветът на прута е същият като цвета на централното поле – в конкретния случай червен. Прутят огражда следващите, разположени едни срещу други плочки и клубеници (наричани още „синджир“). Плочките са разположени от по-тясната страна на килима, клубениците – от по-дългата. Най-често се тъкат в черно. Две по две, плочките и клубениците ограждат зеяника (бордюра).

Повечето чипровски килими са с един бордюр, но при някои от по-старите модели, могат да се видят два и повече бордюра. Бордюрът винаги е в различен цвят от централното килимено поле – тук е в бяло. По традиция едни орнаменти се използват само в бордюра, а други в централното поле.

Полето е основната част на всеки „чипровски килим“ и в зависимост от композиционните особености на изтъканите в него „шарки“ (наричани още „мотиви“ или „орнаменти“) се определя традиционното наименование на съответния килимен „модел“. Затова композицията на използваните в полето мотиви остава единственото задължително условие, а шарките в бордюрите се сменят често, в зависимост от личните предпочитания на поръчителя или тъкачката.

⁶ Наименованията са по „Палитра на чипровските килими“ от монографията на Д. Станков „Чипровски килими“ (Станков, 1960: 35, обр. 14).

⁷ Диал. „прут“ в книжовната норма на СБЕ е „прът“.

В музейната инвентарна книга не е отбелязана нито годината, нито мястото, където е изтъкан килимът. Известно е, че „чипровски килими“ са работени освен в Чипровци и в най-близките села – Копиловци, Железна, Влашко село (след 1955 г. – Мартиново) (по Попов 1930: 12). Наречени са „чипровски“, тъй като са ги продавали търговци – чипровчани, а и Чипровци⁸ винаги си е оставало селището с най-голям брой население в сравнение с останалите споменати села.

Използваните анилинови бои, памучната основа⁹ и датата на завеждане в инвентарна книга показват, че разглежданият тук килим, най-вероятно е изтъкан през 60-те или 70-те години на ХХ век. Това би могло да стане в ТПК¹⁰ „Александър Костов“ – Чипровци или в частен дом по поръчка на споменатото ТПК или чрез селсъвета в изброените по-горе „килимарски“ селища. Именно през 60-те години на миналия ХХ век, килимарството в Чипровци достига своя апогей като се произвеждат по 30 000 м² годишно. После само за 15 години, килименото производство спада 5 пъти (Николов б.г.: 43), а от началото на новия ХХI век, броят на килимарките и съответно изтъканият метраж намаляват драстично, като негативната тенденция се задълбочава с всяка изминала година¹¹.

Безспорно необходимостта от последващ, по-задълбочен анализ на изследвания артефакт насочва към проследяване развитието на чипровското килимарство – в синхронен и в диахронен план.

⁸ През 1968 г. село Чипровци официално е обявено за град.

⁹ В „чипровските килими“ основата започва да се снове с памук през 20-те години на ХХ век. Преди това е вълнена, какъвто е и вътъкът.

¹⁰ ТПК – трудово-производителна кооперация.

¹¹ За повече подробности виж документалния късометражен филм „Изчезващите“, еп. 9 от 2022 г. <https://www.facebook.com/watch/?v=1408439576242917> (достъпен на 31.07.2023).

Най-значимото признание за „чипровския килим“ идва през 2014 г., когато вече е „застрашен от изчезване вид“. Две години по-рано – през 2012 г., кандидатурата „Чипровски килими“ е вписана в българската Национална представителна листа на нематериалното културно наследство в сфера „Традиционни занаяти, домашни дейности и поминъци. Килимарство“. Това се случва след селекция по време на Третата сесия на Националната програма (прераснала в национална система) „Живи човешки съкровища – България“. Кандидатурата е представена от НЧ „Петър Богдан – 1909“ – гр. Чипровци, носител е Женската фолклорна група към същото читалище (по Иванова 2019: 145).

По време на своята Девета сесия, проведена от 24 до 28 ноември 2014 г., с Решение 9.COM.IIИ/14.9.COM на Междуправителствения комитет за опазване на нематериалното културно наследство на ЮНЕСКО, номинацията на България – „Традицията за изработване на чипровски килими“ е включена в Представителния списък на нематериалното културно наследство на човечеството (по Иванова 2019: 139 – 140).

Съществуват няколко различни хипотези за появата на чипровското килимарство.

Според публикация на Алиса Мюлер Найдорф¹², поместена през 1929 г. в Шлезисше Цайтунг – Бреслау, килимарските умения са пренесени от Сараево в Чипровци около 1700 година (по Попов, Пунев 1930: 38).

Ставри Попов (1856 – 1951), търговец килимар от Чипровци, е привърженик на тезата, че килими са тъкани в Чипровци преди въстанието от 1688 г. и след повторното заселване на опустошеното селище, килименото производство е възобновено. Тъче се навсякъде – в домовете на върналите се стари чипровчани – некатолици и на новите засел-

ници, дошли от „Гостуша, Етрополе, Боровица, Нишор и други“ (Попов 1930: 7).

Цитираният автор обособява шест типа традиционни „чипровски килими“ в хронологически детерминирана схема. Първият тип е „Бакамски“, вторият – Каракачки“ (**обр. 8**). След тях се появява трети междинен тип „чипровски килим“ – под формата на опростени варианти на пиротски модели. Действието би следвало да се развива до 80-те години XIX век, тоест до преди да се появи новата държавна граница между България и Сърбия, която върви по билото на Стара планина и на практика прави невъзможни предишните ползотворни контакти в не една сфера.

Ст. Попов пише за още три типа традиционни „чипровски килими“, които означава като IV, V и VI тип. Четвъртият тип нарича „модерни килими“ и представя появата им като резултат от отварянето в Чипровци на килимарско училище¹³ от Врачанска окръжна постоянна комисия. Благодарение на това училище започва да се работи „на квадрати“, а върху „модерните килими“ са изтъкани „разни рисунки: цветя, гюлове, ... пейзажи, вили, лодки, ... сърнета, кучета, лебеди и прочие“. Освен това, като резултат от обучението в килимарското училище, е създаден нов, пети поред тип – „чипровски цветни шарени килими, особено хубави във всяко отношение“. Успоредно с тях се тъкат и килимите от последния, шести тип – „чисто пиротски килим“. Първо го изработват „по дадени журнали и рисунки от пиротския килим, а по-после – самостоятелно“.

В многократно визираната своя брошура „Чипровските килими“, Ст. Попов специално подчертава, че „шарките на пиротския килим имат голяма разлика“ с шарките на

¹² Заглавието на статията е „Женският труд на Балканският полуостров“, а броят на вестника, в който е публикувана, е от 8 ноември 1929 г.

¹³ Килимарското училище е с тригодишен курс на обучение. Съществува от 1912 г. до 1928 г. Помещава се в две различни частни къщи, като от едната в другата е преместено през 1918 г. (по Николов б.г. (2014): 42 – 43).

останалите пет типа на „чипровския килим“. Според него пиротските килими в Чипровци „се правят с много дребни, симетрични и хармонични шарки, докато другите „... са с по-едри шарки и не така симетрични“. Освен това, „платът на пиротския килим е по-гладък, по-чист и по-добре сбит...“ Благодарение на всички тия свои особености, чисто пиротският килим отнема много повече време за своята изработка, дори двойно повече в сравнение с всичките останали пет типа „чипровски килими“ (по Попов 1930: 11 – 12).

Същевременно Ст. Попов е твърдо убеден, че килимарството в Пирот и килимарството в Чипровци „се развиват съвършено различно едно от друго“ и нямат нищо общо помежду си. За него, „килимарството е създадено“ в Чипровци „преди повече от десет века“. Основният му аргумент е, че „пиротският килим“ е „съвършено друг тип и по-рано е имал голямо преимущество със своята пъстрота, разноцветия, дребни, хармонични и симетрични шарки, което липсва в „първобитните два типа“ на „чипровския килим“¹⁴ (Попов, 1930: 8).

Иначе, когато са били в пределите на Османската империя и е нямало граница, чипровчани винаги са предпочитали да пазаруват в Пирот, отколкото в казалийския им център Берковица. Въпреки това обаче чипровските килими не били повлияни по никакъв начин от постоянните подобрения, които е правила пиротчанката – килимарка, като „по-интелигентна и по-образована“ (Попов, 1930: 8 – 9).

Тук цитираният автор влиза в противоречие със собствените си заключения, тъй

¹⁴ Само че двата „първобитни“ модела („Бакамски“ и „Каракачки“) са ги тъкали и в Пирот, но с други наименования: „Софра“ и „Низамчичи“. Конкретни образци от 1792 г. и нач. на XIX век фигурират в каталог, представящ колекция на Етнографския музей в Белград (Цветковић 2016: 82 – 83, 90 – 91). Виж обр. 5 и обр. 6, и сравни с обр. 8.

като по-нататък в същата брошура пише, че първият етап от „подобрението на чипровския килим“ е резултат от тесните връзки между жителите на Чипровци и Пирот. Основната причина е, че до 1878 г. Пирот си остава предпочитан от чипровчани не само като пазарен, но и като килимарски център – източник на своеобразно производствено ноу-хау. Според Ст. Попов по-интелигентни чипровчанки запомнили някои от шарките на пиротския килим и пак „по памет“ започнали да ги тъкат (по Попов 1930: 10 – 11).

Явното пиротско влияние върху развитието на килименото производство в Чипровци изтъква в своето антропогеографско изследване, посветено на селището, и изявеният краевед Й. Захариев (1877 – 1956). Посоченият автор отрича всякакъв континуитет между стария католически Кипровец и православното село Чипоровци и приема, че килими започват да се тъкат от новите жители на селището (Захариев, 1938: 216 – 218).

Изкуствоведът – класик в сферата на българското килимено производство Д. Станков¹⁵ смята, че чипровското килимарство се заражда в края на XVII век и разграничава три основни, хронологически обособени периода в неговото развитие: „конструктивен“, „декоративен“ и „орнаментален“. Първият обхваща времето до края на XVIII век, вторият до – Освобождението на България, третият е след 1878. През първия и втория период преждата се боядисва с естествени, природни багрила, а от началото на XX век широко се използват анилиновите бои. Всеки период е с характерни „традиционни“ модели, а при „орнаменталния“ навлиза и нова технология, понеже започва да се работи по „картон“ (шаблон върху милиметрова хартия). В тази класификационна схема на Д. Станков, впослед-

¹⁵ Димитър Петров Станков (1925 – 1979) е български художник и изкуствовед. Автор е на монографичните изследвания „Котленски килими“ (1960), „Чипровски килими“ (1960), „Черги и килими“ (1975).

ствие допълвана и модифицирана¹⁶, за „Криве пиротчанке“ не се споменава. Същевременно, този десен, предвид използваните мотиви, би могъл да се отнесе към „декоративния период“, а в композиционно отношение – към „конструктивния“¹⁷.

Към триделната класификация на Д. Станков местни краеведи от Чипровци добавят още един период от развитието на чипровския килим, чието начало свързват със 70-те години на XX век. Тогава, с помощта на професионални художници, започват да се тъкат на вертикален стан т.нар. от чипровчани „гоблени“.

От средата на 90-те години на XX век, на базата на чипровската килимена тъкан, се увеличава производството на калъфки за декоративни възглавници, столовки, „телефонки“ и „джиесемки“, книгоразделители, дамски чанти, раници, торбички и други. Появяват се дизайнерски килими с традиционни мотиви, които увеличават своя пазарен дял и се превръщат в пореден етап от развитието на „чипровския килим“ (обр. 2б и обр. 2в).

Друг известен изследовател, който дълги години се занимава с историята на килимарството в българските земи, е Д. Велев¹⁸. Той разграничава две главни групи килими –

¹⁶ Характерни за „конструктивния период“ са „първобитните два модела“ на Ст. Попов – „Бакамски“ (или „Гарибалда“) и „Каракачки“. През „декоративния“ период килимите са тържествени и пищни, с нови цветови нюанси, материализирани в модели като „Дърво с плодове“, „Венци“, „Цвекета“. През третия период се появяват килимени десени, аналогични с близкоизточните – „Куфарите“, „Медальонът“, „Саксиите“, „Кавказко“ (по Станков 1960: 20 – 21 и Комитска 2007: 9 – 10).

¹⁷ Сравни всички килими в обр. 7 и обр. 8.

¹⁸ Димитър Дончев Велев (1896 – 1978) завършва право в Софийския университет, като междувременно изучава килимарство и получава званието „майстор по килимарство“ (1927). Автор е на учебник по килимарство за девическите професионални училища – „Нашето килимарство в миналото“ и на монографичното изследване „Български килими до края на XIX век“ (1960) (Барашки, Славчева 2013: 86).

„западнобългарски“ и „източнобългарски“. В групата на „западнобългарските“ включва „тъканите в Чипровци, Пирот¹⁹ и Самоков“, а на източнобългарските – „преди всичко котленските“ и килимите, работени в Сливен, Шумен, Габрово, Хасково, Карлово, Айтоско, Карнобатско и други“ (Велев 1960, 27).

Д. Велев защитава тезата, че килими в Чипровци са се тъкали и преди XVIII век на „обикновени домашни станове“. Тези килими, не били за продажба, а с тях се задоволявали собствените нужди на самото домакинство. Цитираният автор прави аналогия с други български градове и стига до извода, че трябва да са били „твърде примитивни образци и колорит, изтъкани на хоризонтални тъкачни станове“ (Велев, 1960: 30 – 31). Ако се приеме тезата на Д. Велев, че „примитивните образци“ са работени на хоризонтален стан, то въпросните тъкани не би следвало да се определят като „чипровски килими“, понеже тези килими задължително се тъкат на вертикален стан.

Чипровчанинът А. Минкин пише, че е възможно чипровските търговци от XVII век да са купували килими, но до 1988 г. (а и към настоящия момент) не е намерен килим, за който да се докаже, че е изработен в Чипровци преди въстанието от 1688 г. Цитираният изследовател показва с убедителните си разсъждения, че килимът е „открит от чипровчани като средство за препитание“ след повторното им заселване в землището на напълно разорения Кипровец. В своята статия, въз основа на публикувани от Д. Станков образци, той проследява как „чипровският килим“ се заражда като резултат от „стремята на неопитна тъкачка да имитира даден образец“. После, нейните умения се развиват и усъвършенстват, което води до създаването

¹⁹ В Пирот до 1878 г., тъй като след тази година градът и неговата околност са включени в пределите на Сърбия.

на нов оригинален тип килим – „чипровски“ (Минкин 1989: 183 – 184, 189).

Повечето изследователи са категорични, че основната причина за появата и утвърждаването на чипровското килимарство (както на това в Пирот и Котел) е много добре развитото скотовъдство, и по-специално овцевъдство в Старопланинския регион. Така значителното количество висококачествена вълна²⁰ намира подходящо приложение.

Пореден фактор е увеличеното търсене на килими през XIX век от страна на мюсюлманите в европейските провинции на Османската империя. Специално внимание се обръща на големите панаири – Узунджовски и Пиротски, където събраните килими, подобно на останалите стоки, се предлагат ангро (на едро). Не би следвало да се пренебрегват и фактическите резултати от танзиматските реформи във всички сфери от османския обществено-политическия живот, довели до значимо подобряване на жизнения стандарт в империята. По-високият жизнен стандарт позволява в повече къщи на султански поданици, включително християнски, да се появят килими като неизменна част от интериора. Поставени обикновено на пода, килимите се превръщат в синоним на икономически просперитет и обществен престиж.

Колекционерите на ориенталски килими означават тези, произведени в европейските провинции на Османската империя (в днешна северна Гърция, република Северна Македония, България и Сърбия), като тип „Шаркьой“²¹, „Пиротски“ или „Тракийски“.

²⁰ В специализираната литература задължително се прокарва разграничение между „рунска“ и „табашка“ вълна. Рунската вълна се стриже от живи овце и е предпочитана като по-качествена и с по-дълъг косъм. Табашката се взема преди да започне щаветото на овчите кожи (по Попов 1930: 8, Живкович 1900: 6 и други).

²¹ Шаркьой е старо наименование на Пирот, с което градът става известен в пределите на Османската империя.

За огромно неудоволствие на бившите християнски поданици на Османската империя, тези точно килими са известни под името „Турски килими“. Основното разграничение при килимите с гладка тъкан е между тях и молитвените килимчета от типа „Манастир“. Последните се отличават по част от използваните мотиви и главно по цвета на основното си поле, което е в топли тонове (жълто, оранжево, червено, кафяво). Носят името си от старото селищно название на Битоля²²; техни майстори и основни ползватели са пребивавалите в региона юрушки племена (по Stöbe 2003: 18).

След създаването на националните християнски държави на Балканския полуостров през XIX век, респективно загубата на широкомащабния и като цяло непретенциозен османски пазар, продължават да се работят само чипровски, пиротски и котленски килими, с намаляващ метраж. Така, в специализираната литература, засиленото развитие на килимарството в региона на Западна Стара планина, се разглежда като предпоставено от благоприятното съчетание на подходящи природо-географски и социално-икономически условия (по Петковић, Влатковић, 1996: 19 – 24, Велев 1960: 24 – 53, Живадиновић 2022: 28 – 29, Станков 1960: 19 – 23, Тодоровић 2018: 133 – 135, Ћирић 1968: 25 – 34).

Анализираният тук „чипровски килим“, модел „Криве пиротчанке“, е фактически резултат от сравнително добре проучени производствена технология и композиционни особености.

Самата лексема „килим“ идва от звучащата по същия начин турска дума, последната етимологично извеждана от перс. „gilim“ или „gelim“. Така се нарича гладко изтъкано покривало както с декоративна, така и с функционална употреба (Тодоровић 2018: 133). С

²² Османците обособяват в този регион както вилает, така и санджак, с името Манастир.

цел да се отличи килимът с гладка тъкан от постелките, изработени чрез извързване, за последните в книжовния български език се използва терминът „персийски килим“.

Типичната за чипровския килим „гладка тъкан“ е известна още като „лито“ (букв. от гр. „гладък“). В течение на времето, тъкачите в Чипровци и околните селища правят все по-успешни опити за избягване на иманентно присъщите „ажури“²³. Постепенно се налага тъкането „на жичка“ с преплитане нишките на отделните цветове (по Велев 1960: 64).

Разглежданият традиционен модел „Криве пиротчанке“, подобно на всеки друг чипровски килим, представлява „художествено декоративна тъкан, получена чрез впитане на вътък от различно оцветени преди между нишките на основата и изграждането по този начин на отделни декоративни мотиви“. Както пише Д. Станков, с различното редуване и подреждане на тези мотиви се получава композицията на килима, наричана още „килимен десен“ (по Станков, 1960: 47). Това на практика означава, че съчетаването на един и същи, или на няколко мотива по определен начин, се смята за отделен модел килим – тук е „Криве пиротчанке“.

Цитираният Д. Станков многократно посочва, че техниката на гладката килимена тъкан върху вертикален стан обуславя основния, най-често срещан мотив, който „по принуда“ е геометрична фигура – триъгълник. Триъгълникът се използва за създаването на по-усложнени многосъставни мотиви от различни, производни фигури като ромб, правоъгълник, други правилни и неправилни многоъгълници. По-рядко се срещат елипсовидни елементи. Така в чипровските килими

²³ Ажур (от фр. ajour – „на светлина“) – специална техника, при която между декоративните елементи се оставят отвори (дупки). За ажурна се приема всяка декоративна форма, прорязана от край до край. В случая „ажурен“ е синоним на прозирен, клетчат; изработен с дупчици.

се появяват шарките „бибица“, „крилце“, различните видове „пиротчанки“, включително „нова“ и „крива“.

В специализираните публикации на български език, въпросният модел „Криве пиротчанке“ е представен самостоятелно в две издания. Едното е каталог, без точно означена година на издаване (най-вероятно от първото десетилетие на новия XXI век). Каталогът е на фирмапроизводител на чипровски килими²⁴.

Второто издание е „Чипровският килим. Символика. Послания. Култура.“ в обем от 40 страници, с автор Ц. Александрова и отново с непосочена година на излизане от печат²⁵. Авторката е публикувала изображение на част от килим с „криви пиротчанки“. Сред обособени от нея образци на мотиви фигурират „кривата пиротчанка“ и „пиротчанка“. Ц. Александрова предлага своя интерпретация на орнаменталната семантика:

... Пиротчанката напомня моминството с неговото очарование и непорочност. КРИВАТА ПИРОТЧАНКА (изписването е в оригинала – В. И.) е древен прабългарски символ, отвеждащ към дракона на Изтока. Добре настроен към хората, символизира приятелството, силата и навременната помощ ... (Александрова, б.г.: 8, 18, 27).

В цитираното изследване на Ц. Александрова е налична тенденция, която фигурира и в публикации на други автори – „кривата пиротчанка“ се появява в два варианта, единият от които е по-опростен. При по-опростения липсва оформеният в средата ромб, наред с по още два странични триъгълника над и под него (обр. 9а и обр. 9б).

Самият орнамент „крива пиротчанка“ може да се открие като съставна част на други

²⁴ Чипровска канатица ООД. *Chiprovska Kanatitsa LTD. Carpets from Bulgaria*. b.g. 23.

²⁵ Отпечатана е след 2014 г., тъй като от вътрешната страна на заглавната корица е отбелязано включването на чипровските килими в Списъка на световното нематериално културно наследство на ЮНЕСКО.

моделни чипровски килими. Най-често става въпрос за класическите „Вѐнци“, „Огледала“, „Есенна лоза“, „Четири окца“, „Дървото на Барев“ и други (по Велев 1960; Станков 1960 и Станков 1975; Пешков, Витанова, Петрова 2017; Комитска 2020; Тачева 2022 и други)²⁶.

В „Български килими до края на XIX век“, Димитър Д. Велев е изготвил класификационна схема, с чиято помощ представя „названията на килимените орнаменти“. Във въпросната схема названието „крива пиротчанка“ не се споменава. Вписани са „пиротчанка“ и „нова пиротчанка“. Те са поставени под етикета „имена на чужди образци и места“ заедно с „анадолска шарка“, „анадолски кола“, „бели персийски кола“, „персийска плоча“, „михраб“ и „смирненска шарка“ (Велев, 1960: 78). По-опростеният вариант на „кривата пиротчанка“ е представен от Д. Велев с наименованието „октопод от пиротски килим“ (Велев 1960: 283, обр. 261), което не отговаря на действителността²⁷ (виж **обр. 11а** и **обр. 11б**).

В другото емблематично издание по разглежданата тук тема – „Чипровски килими“ на Д. Станков – в тематичен дял „Мотиви“, авторът е представил 9 изображения на три различни типа „пиротчанки“ – „малка пиротчанка“, „нова пиротчанка“ и „голяма пиротчанка“ като последната е съпътствана от пояснението „или „вътрешна кука“ (Станков 1960: 104 – 108, от обр. 101 до обр. 108). Съответствие с „опростения“ модел на „кривата пиротчанка“ може да се открие в два от вариантите на определената от Д. Станков като „малка пиротчанка“ (Станков 1960: 105 – 106, обр. 104, обр. 105). Предният и задният форзац на изданието са решени в художествено

²⁶ Виж Велев, 1960: 141, 155; Станков, 1975: 326, 328, 329, 351; Пешков и др. 2017: 33, 43, 44; Комитска 2020; Тачева, 2022: 279, 282).

²⁷ Това, което в „пиротския килим“ се казва „октопод“, чипровските тъкачки го знаят като „пиротчанка“. Освен това в „чипровския килим“ шарка наречена „октопод“ няма.

отношение като тапет от безкраен низ пиротчанки, респективно като по-опростен вариант на „кривата пиротчанка“ (виж приложения **обр. 12а** и **обр. 12б**).

В многократно цитираната книжка на Ст. Попов три шарки са означени като „пиротчанки“, като едната от тях е определена като „нова“²⁸ (Попов 1930: 16, 17).

Направеният дотук кратък библиографски преглед показва, че традиционният килимен модел „Криве пиротчанке“ не е бил самостоятелен обект на научен анализ, но неговите „шарки“ са. Това се случва в една от малкото публикации, опитващи се да тълкуват семантиката на използваните мотиви в „чипровските килими“. Авторките Р. Ангелова и С. Младенова са отнесли „камулката“ и „ромба“ към групата на „основните символи“, а „пиротчанката“ е при „антропоморфните“ (Angelova, Mladenova 2016: 53 – 54).

Според тях в „чипровския килим“ „камулката“ (с варианти – „лява“, „дясна“ или „двойна“) е символ на безсмъртие. Ако това твърдение все пак може да се намери в пореден речник или енциклопедия на символите, най-малкото странна е етимологията на думата, която двете изследователки извеждат от езика на „аину“²⁹ и възторжено сочат като убедително доказателство за универсален, мигриращ символен мотив в световен мащаб³⁰ (Angelova, Mladenova 2016: 55, fig. 8 & fig 9).

²⁸ Ако триъгълникът долу, с който завършва „новата пиротчанка“ се обърне в обратна посока, ще се получи „крива пиротчанка“. При другите две „пиротчанки“ основните разлики са в местоположението на по-малките триъгълници и „фигурата“, използвана за запълване средата на централния „ромб“. (виж **обр. 10а**, **обр. 10б** и **обр. 10в**).

²⁹ Представители на народа „аину“ са коренни жители на японските острови Хокайдо и Хоншу, живеят още на п-в Сахалин и Курилските острови (Русия). На техния език, с лексемата „kamuy“ се означава „бог“ или „първото поколение богове след сътворението на света“ (по Angelova, Mladenova 2016: 55).

³⁰ Не мога да се съглася с определеното като „неплодотворно“ търсене на етимологията през турски. Според

В същата семантична група (на основните символи) се е озовал „ромбът“. В статията на Р. Ангелова и С. Младенова, която е на английски, килименият мотив фигурира с наименованието „diamond“. Това е второто основно значение на лексемата в английския език, но е непознато в БКЕ³¹. За двете изкуствоведки, мотивът е съставен от два триъгълника, често пъти „с линия в средата“ и е определен като един от най-устойчивите във времето. Те правят аналогия с вярванията на северноамериканските индианци, понеже за последните този мотив символизира пеперудата като олицетворение на метаморфоза и безсмъртие. Според тях същата била и семантиката на „ромба“ в „чипровския килим“ (Angelova, Mladenova 2016: 54).

В публикуваните от двете авторки 6 изображения в 3 фигури на мотива „пиротчанка“, „кривата“ от едноименния килимен модел я няма, но е наличен по-опростеният ѝ вариант. Визираните изследователки, подобно на Ц. Александрова, смятат, че символните значения на „пиротчанката“ отпращат към образа на мома или млада булка. Според тях мотивът може да символизира още мъжкото и женското начало (съответно триъгълникът отдолу и триъгълникът отгоре). Същите символи

Ангелова и Младенова, на тур. „kamula“ е „одържавяване“, а „kamu“ – „обществен“. Само че, в академичен турско-български речник е посочено и остаряло значение на лексемата „kamu“ като прил., която в превод на български означава „цял“ (Добрев 2009: 686). Сравни това остаряло значение със семантиката на мотива „пранги“ или „букай“ в килимите на анадолските номади от последващото изложение.

³¹ Според англо-български online речник на PONS думата „diamond“ е с четири основни значения: 1. диамант (скъпоценен камък); асо, поп каро (при игра на карти); 2. ромб (геометрична фигура); 3. елмаз (инструмент за рязане на стъкло); 4. [маркираното пространство на] игрище за бейзбол. По diamond – английски-български превод PONS (достъпен на 31.07.2023). „Диамант“ на български, освен скъпоценен камък означава и „ситен печатарски шрифт“, но не и „геометрична фигура“ (Речник на БКЕ IV).

стойности дешифрират и при „двойната камулка“. Р. Ангелова и С. Младенова твърдят, че в килими с по-големи размери „пиротчанката“ се тъче в бордюра, а при по-малки – в централното поле³². Като модификации на въпросната „шарка“ те са включили изображения на „нова пиротчанка“ и „голяма пиротчанка“, напълно идентични с изображения от монографията на Станков. Според двете авторки името на мотива „е свързано с град Пирот, който се намира в Сърбия, непосредствено до днешната българо-сръбска държавна граница“ (Angelova, Mladenova 2016: 55 – 56).

Дори и без да се прави последното уточнение, самото наименование „крива пиротчанка“, логично предполага търсенето на преки и/или косвени връзки между килименото производство в Чипровци и Пирот. Оказва се, че въпросният орнамент е използван и продължава да се използва широко в пиротските килими. Там обаче носи свършено различно име – „дяволски колена“ (обр. 16а и обр. 16б).

Технологията за изработка на „пиротските килими“ е абсолютно същата, както и на чипровските (виж обр. 3 и обр. 13). Идентични са и обществено-политическите условия, довели до разцвета на пиротското килимарство през XIX век, когато паланката е в пределите на Османската империя. При Пирот се акцентира и върху стратегическото местоположение на селището, намиращо се на стария международен път Via Militaris³³ (Петковић, Влатковић, 1996: 19 – 24; Тодоровић, 2018: 133 – 135; Живадиновић, 2022: 28 – 29).

³² Могат да се посочат много конкретни примери, показващи точно обратното, като един от най-красноречивите е моделът „Венци“, който традиционно се тъче като „голям килим“.

³³ Via Militaris или още Via Diagonalis е стар римски път, който минава през Сингидунум (Белград), Ниш, Сердика (София), Филипопол (Пловдив), Адрианопол (Одрин) и като се обединява с Via Ignatia, стига до Константинопол (Цариград).

В сръбската действителност, споменаваният дотук мотив като „крива пиротчанка“, се появява за пръв път като обособена „шарка“ в публикувания от Мита Живкович „Албум на пиротските килими“. Цветното, луксозно издание излиза от печат през 1900 г. в австрийския град Тешен. Авторът по онова време е директор на гимназията „Св. Сава“ в Пирот и влага силен националистически плам в своето повествование. Според споменатия автор въпросната „шарка“ (в Пирот „дяволско коляно“, в Чипровци – „крива пиротчанка“) е мотив, който се използва широко в „плочите“ на „пиротския килим“³⁴. Това е една от първите шарки, подробно описани от него, при разграничение на две основни разновидности – „дяволски колена“ и „стари дяволски колена“. Конкретните им описания са цитирани буквално:

Дяволски колена. Това е шарка, която е извита под формата на колено, някак си чудновато (даже може да се каже дяволски). Около нея са разположени четири по-малки шарчици, които доста приличат на голямата шарка.

*Стари дяволски колена. Това е по-опростен вариант на предишната шарка, която може да се появи и самостоятелно, и оградена в рамка. Рамкиращите линии се наричат „флейки“, а шарката – „дяволски колена с флейки“ (Живкович 1900: 11, обр. 15 и обр. 16, тук виж **обр. 14а** и **обр. 14б**)*

Във въпросния албум шарката „дяволски колена“ се появява и в полето на килима, при илюстрацията на още няколко мотива и/или модела – „персийска плоча“, „венци“ или „ланци“ от „деветте кубета“, „анадолска плоча с мираб“³⁵ в полето“ (тук са „стари дяволски колена“), дяволско колено с амулети“ и „вен-

ци – совалка с дяволски колена“ (Живкович 1900: VIII, X, XIV, тук виж **обр. 15**).

Нови каталози, в които „пиротският килим“ е обект на засилен изследователски интерес, се появяват през втората половина на 90-те години на миналия ХХ век. Предпоставките са от разнообразно естество, но основната е в променената общественно-политическа действителност.

Така през 1996 г. е издаден каталогът „Пиротски килим“ със съставителки М. Петкович и Р. Влаткович. Изготвен е във връзка с голяма изложба на пиротски килими в Етнографския музей в Белград, в която вземат участие още няколко музея като съорганизатори. Получена е подкрепа от Сръбската академия на науките и изкуствата и Министерството на културата на Сърбия.

Във визирания каталог, лексемата е употребена в единствено число – „дяволско колено“, а мотивът е определен като „една от най-старите шарки в пиротския килим“. Пояснението е много близко до даденото в каталога на М. Живкович от 1900 г. Оказва се, че 95 години по-късно, „дяволското колено е направено от дребни, чудновато очертани елементи“, както и че може да се изтъче в основното килимено поле, на плоча и на бяла основа“ (Петкович, Влаткович 1995: 44). Според цитираното издание мотивът фигурира като част от шарките „венец“, „мираб“ и „диплома“, както и като самостоятелно обособен килимен модел („дяволски колена с амулети“). В публикуваните изображения, по-опростеният вариант на „дяволските колена“ (сочен като „стар“) се среща по-рядко.

В каталог, излязъл в тираж от 1000 броя, е включено изображение на пиротски килим с традиционно наименование „Венци с дяволски колена“. Съставител на каталога е Славица Чирич – и понастоящем собственичка на килимарската работилница „Дамско сърце“ в Пирот. Изданието, с поетично заглавие „Пиротският килим – предметената пе-

³⁴ В „чипровския килим“, тази част не се казва „плоча“, а „бордюр“ или „зеяник“. В сравнение с „чипровските“, „пиротските килими“ много по-често се тъкат с по две плочи.

³⁵ Мираб – букв. молитвена ниша.

сен на Сърбия“ на Сдружението за опазване на стари и художествени занаяти „Гургулица“ – Пирот, е финансирано от Националната агенция за регионално развитие на република Сърбия³⁶.

През 2022 г. М. Живадинович издава луксозна, богато илюстрирана двуезична монография, озаглавена „Пиротски килим. Орнаментите на Сърбия“. Във втора глава „Културно наследство на човечеството“ е описана символиката на отделните „шарки“. „Дяволското колено“ е намерило място сред най-старите познати орнаменти³⁷, както и върху корицата на книгата (Живадинович 2022: 83 – 84 и **обр. 17**).

В статията за Пиротския килим в Уикипедия (на сръбски и на английски) една от илюстративните снимки е със заснет пиротски килим „Венци с дяволски колена“, част от експозицията на Етнографския музей на Сърбия в Белград.

През 2002 г. наименованието „пиротски килим“ е патентовано от Министерството за вътрешноикономически отношения на Сърбия и Черна Гора като запазена марка за продукт с точно определен географски произход. Документацията е в обем от 40 страници

³⁶ *Пиротски ћилим. Сlikовна песма Србије*. Пирот: Графички студио Цицерио. Удружење за његовање и очување старих и уметничких заната „ГРЛИЦА“, б.г., обр. 12. Каталогът е без означени страници и година на издаване. Намира се на <https://www.topiprot.com/docs/brosure/Pirotski%20Cilim.pdf> (достъпен на 31.07.2023).

³⁷ Д-р Милица Живадинович, дипломиран художник и изкуствовед извежда генезиса на шарката „дяволско колено“ от предхристиянския период. Според нея праславянското хоро е обредна практика. Колкото повече се вие едно хоро, за толкова по-силно се смята показаното богопочитание. Това е така, тъй като в митологичните представи на древните славяни колелото и кръгът се свързват с появата на нов живот, смятат се за надарени с магическа сила, вярва се, че носят късмет, използват се от гадатели и вълшебници. <https://gyl.rs/pirotski-cilim-cuvar-tradicije-i-autenticnosti-koreni-su-kljuc-za-razumevanje-unutrasnjeg-sebe/> (достъпен на 31.07.2023).

текст и 66 страници със 123 изображения на традиционни модели и шарки (последните означени като детайли)³⁸. За лого е избрано изображение на „крива пиротчанка“ (Елаборат 1995: 14, тук виж **обр. 18**).

„Шарката“ се появява и в последващи описания с добре познатите си наименования на сръбски в единствено и множествено число. Посочена е като традиционен мотив, който се тъче в плочата на килима. Изображенията и описанията са взети (по-точно буквално преписани) от албума на Мита Живкович (сравни Елаборат 1995: 13 – 14).

В цитираното издание, след пояснението, че килимът може да получи своето наименование по „шарките в полето му“ са посочени 7 традиционни модела пиротски килими с участието на „дяволското колено“, респ. „кривата пиротчанка“. Предложени са конкретни описания на композиционните особености, характерни за всяка шарка³⁹. Моделът „Дяволски колена“ е с вариант А и вариант Б. Специално е подчертано, че „това е единствената шарка, при която килим получава своето наименование от мотив, който се тъче в бордюра“ (Елаборат 1995: 24).

След като е защитен като запазена марка, благодарение на своето специфично географско означение, на 18.06.2012 г. „тъкането на пиротски килим“ фигурира под № 6 в Листата на нематериалното културно наследство на Сърбия⁴⁰, а през лятото на 2021 г. е обявено официално, че ще се работи за вписването му в Листата на нематериалното културно

³⁸ Цялата документация е сканирана на <https://www.zis.gov.rs/wp-content/uploads/G-37-Pirotski-cilim.pdf>, (достъпен на 31.07.2023).

³⁹ Публикувани са изображения на „Огледало с дървото на живота и дяволско колено“, „Венци с дяволско колено“, „Венци с бибици и дяволски колена“, „Дяволско колено с амулет“, „Кръстове с дяволски колена“, „Бибици с дяволски колена“, „Дяволски колена“ с два варианта (Елаборат 1995: 17 – 19, 25)

⁴⁰ <https://nkns.rs/en/popis-nkns/rug-making-pirot> (достъпен на 31.07.2023).

наследство на човечеството⁴¹ (където умението да се тъче „чипровски килим“ е включено още през 2014 г.).

Генезисът на килимарството в Пирот, подобно на това в Чипровци, продължава да е сред неизяснените, спорни въпроси и в сръбското научноизследователско пространство.

Вече споменаваният Мита Живкович твърди, че пиротското килимарство е автохтонно. Според него местните овчари започват да изработват покривала от вълната на овцете си, за да се предпазят от неблагоприятните климатични условия. По-късно, търсейки по-голям комфорт, пренасят тези тъкани като постилки в домовете си.

Първите вълнени покривки (за под, като завеси, кувертюри и други) са с цвета на вълната, после започват да ги боядисват – логично се върви от едноцветни до многоцветни. Развива се и украсата – хоризонталните ивици се обогатяват и трансформират в различни шарки. Стилизираните изображения са на познати предмети от всекидневния бит – лист, цвят, клонче, саксия, гребен, заек, птица и други. Първоначално килимарите разменят тъканите за други стоки, после започват да ги продават за пари.

М. Живкович е на мнение, че турците заварват в Пирот една сравнително добре развита килимарска индустрия, която започват да насърчават. Причините са в по-ниската цена и по-малките разстояния в сравнение с прочутите килимарски центрове в азиатските провинции на империята. Източното влияние в орнаментиката на „пиротския килим“, цитираният автор обяснява с това, че в Пирот са тъкани по поръчка килими, в които са имитирани образци, донесени от Средна Азия или от Анадола (по Живковић 1900: 5 – 6).

⁴¹ <https://www.pirotskevesti.rs/pirotsko-cilimarstvo-prvi-kandidat-za-nominaciju-za-unesco/> (достъпен на 31.07.2023).

Съвременникът на М. Живкович – Коста Н. Костић⁴², е категоричен, че като тъкачна техника и използвани шарки, пиротското килимарство е съвсем различно от персийското. Според него се е появило „като домашна индустрия“ през средновековната епоха, доста преди османското завоевание на Балканите. Споменава, че от Пирот килимарството е пренесено в Княжевац, както и че килими се тъкат, както в северната, така и в южната част на Балканския полуостров. Като конкретни килимарски селища сочи Чипровци, Разград, Хаскьой (Хасково) и Котел. Шарките в „пиротския килим“ смята за местни, с ясно изразено и неизбежно влияние от Туркменистан (според него прародина на турците). Етимологичният произход на конкретните наименования на „шарките“ К. Костић използва като основен аргумент за извеждане на съответно народностно влияние – сръбско, гръцко или турско. В класификационната му система „дяволските колена“ попадат в групата на „сръбските наименования“. Цитираният автор съобщава още, че килимите се тъкат от жените в Пирот тогава, когато не са заети с полска работа – обикновено през зимата, но може и лете (Костић 1973: 39 – 41).

Макар да посочва съществуването на традиционни умения в сферата на тъкачеството сред местното население в Пирот и неговите околности, Й. Чирич⁴³ уверено и

⁴² Самият К. Костић пише, че е запознат с албума на М. Живкович, оценява го положително като описание, но не и като научен труд. Коста Н. Костић (1875 – 1915) завършва гимназия в Пирот, където се преселват родителите му от Ниш. Дипломира се със специалност история и география в Белградското висше училище. Научните му публикации са свързани с отделни аспекти от историята на средновековната сръбска държава – развитие на транспорта, търговията, занаятите, рударството (Ђорђевић 1973: 5-7).

⁴³ Проф. д-р Йован Чирич (1922 – 2011) е роден в с. Крупац, близо до Пирот, в учителско семейство. В Природо-математическия факултет на Люблянския университет завършва „география с етнология и национална история“. Дипломната му работа е със заглавие

категорично сочи идването на турците като основна предпоставка за бурното възходящо развитие на пиротското килимарство. Визираният автор вкарва в научен оборот поредна хипотеза за появата на пиротския килим, извеждайки неговия генезис от шарена, тъкана покривка с характерни орнаменти, поставяна под конското седло.

Сред ключовите приноси моменти в написаното от Й. Чирич в неговата класическа студия от 1968 г. „За пиротското килимарство“ е уточнението, че килимите се тъкат от по-бедни жени, и то в града. Следва и логично обоснованото заключение, че предпочитаните геометрични мотиви в „пиротския килим“ не са фактическа еманация на някакъв високо развит естетически вкус у килимарките. Според сръбския изследовател са се наложили естествено, предвид реалните възможности, които произтичат от техническото изпълнение на гладката килимена тъкан (Тирић 1968: 31 – 33).

Не само от гледна точка на официалната българска национална кауза не може да бъде приета друга теза на Й. Чирич, че „в миналото килимарството в Пирот и Чипровци, а по-късно и в Цариброд, е представяно единствено и само под наименованието „пиротско килимарство“ (Тирић 1968: 36). Визираният автор не привежда достоверни доказателства в защита на цитираните по-горе негови заключения (напр. автентични документи от същия времеви период).

За сметка на това познава и цитира многократно монографията на Д. Станков за чипровските килими. Крайният резултат се изразява в хронологически рамки, очертани в диахронен план, въз основа на предложението „Килимарството в Пирот“. Става доктор на географските науки през 1961 г. Работи като редовен професор във Философския факултет на Нишкия университет, сътрудничи на САНУ, автор е на множество краеведски изследвания и е сред основателите на „Пиротски зборник“ (по Петковић 2011: 361 – 363).

ната триделна класификация от българския изкуствовед. Те са пренесени като шаблон, в който Й. Чирич вмества развитието на пиротското килимарство⁴⁴.

Някои автори сочат каракачаните като пореден значим фактор, предпоставил генезиса на домашната килимена „индустрия“ в Пирот. В тази тематична връзка номадите пастири са споменати за пръв път от Й. Цвиич⁴⁵. Типични представители на т.нар. „трансхуматно животновъдство“⁴⁶, техните огромни стада са сочени за източник на голямо количество качествена вълна, която се е купувала не само в Пирот, но и в други старопланински селища (по Јовановић 1977: 311 – 312). Според М. Петковић и Р. Владковић местните жители усвояват от каракачани-

⁴⁴ Според него *първият период* обхваща XVII – XVIII век. Килимарството не обслужва лични потребности; техническото изпълнение не е овладявано добре от килимотъкачките, цветовата гама е ограничена – използват се само природни багрила. Основните потребители на „пиротски килими“ са мюсюлмани. *Вторият период* е от началото на XIX век до 1878 г., когато на сцената излиза клиентът християнин – замогнал се занаятчия или търговец. Появяват се нови композиционни решения, увеличава се броят на използваните „шарки“, разширява се цветовата гама. Все по-засилено навлизат чужди орнаменти и мотиви (персийски, източно[азиатски], ренесансови и други. Намаляват художествените качества на изработваните килими, за сметка на това се повишава тяхното количество. *Третият период* настъпва след 1878 г., когато държавната сръбско-българска граница разделя Чипровци и Пирот и килимарското производство във всяко едно от тях започва да се развива по свой, самостоятелен път (по Тирић 1968: 34).

⁴⁵ Йован Цвиич (1865 – 1927) е един от най-известните сръбски географи, дългогодишен ректор на Белградския университет, основоположник на антропогеографията в Сърбия. От 1921 г. до смъртта си е председател на Сръбската кралска академия.

⁴⁶ При т.нар. „трансхуманс“, животните – традиционно овце – не се отглеждат „на ясла“. През лятото ги качват по високите била на планините, а през зимата пашуват в по-топли райони. С трансхуматното животновъдство на Балканите се свързват каракачаните и юруците, като повечето от тях усядат окончателно през различни времеви периоди.

те начина за преработка и тъкане на вълна и коноп, съответно за производство на сукно и шарени черги. Въз основа на последното се развива и килимарството (Петкович, Влатковић 1996: 17).

Цитираните авторки пишат и за постепенно отделяне на изтъканото в града и в селото. Докато на село изработват тънко памучно и/или кенарено платно и черги, то в града тъкат килими, обособили се като специфично местно производство (Петкович и Влатковић 1996: 21).

Й. Шобич извежда появата на килимените орнаменти от специални знаци, които жените поставяли в някой от ъглите на изтъканото от тях. По тези стилизирани символни означения, търговецът можел да разбере кое чие е и съответно какво да плати за продадената от него стока (по Петкович, Влатковић 1996: 22).

Двете изследователки М. Петкович и Р. Влахович сочат като върхов момент в развитието на пиротското килимарство 50-те – 70-те години на XIX век, когато производството на килими от двете страни на Стара планина се увеличава неимоверно много. Основни потребители са османската армия, богати мюсюлмани, както и замогнали се християни. Те обособяват и четири кризисни периода, през които преминава килименото производство в Пирот. Първата криза, която преживява, е свързана с навлизането на анилиновите бои през 70-те години на XIX век, което според тях води до осезаемо понижаване на качеството на предлаганите тъкани. Втората криза отъждествяват със спада в производството след 1878 г., а третата – с времето на Първата световна война. Това са периоди на значително влошен жизнен стандарт, когато купуването на килим се смята за лукс. Четвъртата криза идва след Втората световна война. В социалистическата югославска федерация, килимарството не е престижно занятие и като следствие намалява както броят на килимар-

ките, така и метражът изработени килими (по Петковић, Влатковић 1996: 23 – 24).

Както вече стана ясно, развоят на пиротското килимарство до 80-те години на миналия XX век е синтезиран в различни класификационни схеми. Тук е избрана обобщена, четирикомпонентна схема, изготвена през 2018 г., тъй като нейният автор – Драган Тодорович обобщава стриктно и изчерпателно наличната по темата информация (Тодоровић 2018: 134 – 141). Тази класификационна схема показва, че идентични фактори обуславят развитието както на килимарството в Пирот, така и на това в Чипровци. Оттам и поредицата от сходни черти, които се откриват при килименото производство в двете селища:

Първи период – XVIII век. Преход от примитивно към качествено ново килимено производство с добре познатата гладка двулицева тъкан. Започва да се работи за пазара, където основни потребители на изтъканите килими са мюсюлмани. Безкрайната орнаментална композиция заменя напречните шарки на тъканите дотогава вкъщи черги и тънко платно.

Втори период – XIX век. Производство за задоволяване нуждите на християнския пазар. По-високият жизнен стандарт на градското християнско население, резултат от цялостното подобряване на икономическата ситуация в Османската империя, води до подем. Килимарството се усъвършенства в художествено и техническо отношение, появяват се нови орнаменти и мотиви – стилизирани изображения на клонки, цветя (най-често рози), животни. Разширява се ареалът на използваната цветова палитра. Килимът вече е с ясно обособени съставни части (централно поле, бордюри, външна плоча). „Пиротският килим“ се превръща във важна част от моминския сватбен чеиз.

Трети период – края на XIX век и първата половина на XX век. Автохотно развитие. След освобождението от турците (1878 г.) и

прокарването на държавната сръбско-българска граница, при новите обществено-политически условия, пиротското килимарство не е с предишното си икономическо значение. Под натиска на „пазара“, се увеличава броят на използваните цветове, налагат се нови композиционни решения след като търговците поръчват модели по чужди образци. В крайна сметка „пиротският килим“ губи много от своята художествена стойност.

Повече от $\frac{3}{4}$ от живеещите в Пирот жени все още тъкат. С тежкия си, многочасов и слабо платен труд, килимарките продължават да са най-онеоправданата страна в целия производствен процес на фона на „скромните усилия“ на сръбската държава да подобри тяхното положение.

Пиротските килими (както и чипровските) участват на поредица от национални и световни търговски изложения, където печелят различни награди – златни и сребърни медали, дипломи, грамоти и други подобни⁴⁷.

Четвърти период – втората половина на ХХ век. Стагнация през социалистическия период.

След 1945 г. се залага на кооперативния принцип и държавната собственост върху средствата за производство. Изтъкваният метраж пада драстично. Задълбочаващата се негативна тенденция е предпоставена от няколко фактора: увеличаване на възможностите за намиране на работа в обществения сектор; засилена миграция към по-големите градски центрове; конкуренция на по-евтините фабрично произведени стоки и променен естетически вкус при новоформиращото се потребителско общество. След възобновения първоначален интерес и износа в чужбина през първата половина на 50-те години на ХХ век, пак следва налице регрес. От началото на 60-те години, все по-малкото тъкачки работят

по домовете си, а някогашното кооперативно обединение за производство на пиротски килими предлага и нови артикули – различни изделия от кожа или текстилни облекла (по Тодоровић 2018: 134 – 135, 138 – 140).

За разлика от „чипровския“, при „пиротския килим“ трансформацията от обикновена „постелка“, част от всекидневния бит до „визуален национален символ“⁴⁸ започва по-рано и е много по-всеобхватна (**обр. 19а, обр. 19б и обр. 19в**). След 1882 г.⁴⁹ и съответно след 1918 г.⁵⁰ в Пирот вече се тъкат килими с хералдически символи – моделите „сръбска корона“ и „югославска корона“. Традицията е продължена през социалистическия период с държавния герб на нова федеративна Югославия (Цветкович 2019: 33 – 34). През 1954 г. е дадена поръчка за килим с портрета на Й. Б. Тито (Тодоровић 2018: 138). Заснемани в тържествени моменти на фона на пиротски килими са крале: Александър Обренович (1899 – 1903) със (скандалната) Драга Машин и Александър Караджорджевич (1921 – 1934) със съпругата си – румънската принцеса Мария; заседания на сръбската Скупщина в Белград; украси на национални сръбски, а по-късно и югославски павилиони на всемирни търговски изложения (Ђурђић, Ђурђић 2011: 128 – 129).

След всичко казано дотук, представящо компарации от различен тип, центрирани около т.нар. „крива пиротчанка“, си позволявам да заключа, че най-вероятно мотивът е заимстван в „чипровския“ от „пиротския килим“ и то преди 1878 г. Основанията ми са няколко.

На първо място е *самото наименование „крива пиротчанка“*. Както вече бе показано по-горе, тази традиционна „шарка“ в „пи-

⁴⁸ Констатацията е заимствана от заглавието на едноименна статия на М. Цветкович.

⁴⁹ Това е годината, в която Сърбия официално е обявена за кралство.

⁵⁰ Създава се Кралството на сърби, хървати и словенци, което през 1929 г. е преименувано на Югославия.

⁴⁷ Виж например Петковић, Влатковић 1996: 66 – 68; Минкин 1989: 190 – 196 и Цветкович 2019: 32.

ротския килим“ носи друго име – „дяволско колено“. Описаният развоен процес както на килимарството в Пирот, така и на това в Чипровци предполага, че най-вероятно през първата половина на XIX век „дяволските колена“, но като „криви пиротчанки“ са се появили и в „чипровските килими“. Названието „пиротчанка“ е красноречиво доказателство откъде е заета фигурката като географско местоположение. Възможно е заради оригиналната и донякъде странна форма, чипровчани да са я кръстили „крива пиротчанка“ на фона на други килимени „пиротчанки“. От съвършено различно естество е въпросът, който не може да получи категоричен отговор към настоящия момент, а именно – кога и къде на Балканския полуостров се е появило първо килимарството, свързано с изработката на традиционни модели килими, носещи наименованието на съответното селище – дали в Чипровци или в Пирот.

Следващ аргумент за преноса на шарката е наличието на други названия на „традиционни модели“ в „пиротския“ или „чипровския килим“, показващи техния генезис и последващо развитие. Сред енциклопедичните примери са „анадолско коло“ – от Анадол⁵¹; „смирненска шарка“ от град Смирна (дн. Измир⁵²); „босненска шарка“ – от историко-географската област Босна⁵³; „кавказко“

⁵¹ Анадол – смята се, че това турско наименование идва от гръцкото Анатоли, което значи изток. Във Византия е обособена като отделна административна единица темата Анатоликум (букв. Източна област), днес в региона на град Кютахия. В пределите на Османската империя, областта Кютахия е наречена Анадолска. По-късно названието Анадол започва да се употребява за означаване на целия полуостров Мала Азия. Някои географи отнасят към Анадола и югоизточните части на Турция, други – всички турски територии в Мала Азия (по Донков 1977: 13).

⁵² Измир е третият по големина град в днешна република Турция и второто пристанище след Истанбул.

⁵³ Босна носи името си от едноименна рекичка, протичаща през територията ѝ.

– от Кавказ⁵⁴ и други. Ако се следва същата логика в случая с „кривата пиротчанка“ – явно наименованието на килимения мотив е дошло от името на град Пирот.

Освен това, стига да знаят, в Пирот обикновено споделят публично откъде е заимстван даден мотив, за да бъде наименован по един или друг начин. Емблематични са примерите с „ръкава на кралицата“ и „шарката на Рашич“. „Ръкавът на кралицата“ е мотив, който пиротчани виждат извезан върху ръкавите на дреха, носена от сръбската кралица Наталия и след това го включват като нова шарка в „пиротския килим“. „Рашичевата шарка“, известна и като „Рашичева плоча“, дължи името си на полк. Рашич. Въпросният полковник, който е част от свитата на крал Милан Обренович, след едно пътуване на Изток, носи в Сърбия килим от Дагестан. От този килим е взет съответният „мотив“, обезсмъртил името на Рашич, тъй като е харесван и често тъкан от килимарките в Пирот (по Живковић 1900: 16).

Пореден аргумент е липсата на ясни визуални аналогии между стилизираното изображение „крива пиротчанка“ в двата ѝ варианта (по-опростеният и наличният в разглеждания тук килим) и действително съществуващи реалии от бита на местните жители както в Чипровци, така и в Пирот. Същевременно такива аналогии са налице при много други традиционни шарки: „пилета“, „бомби“, „зелки“, „саксии“, „крило“, „огледало“, „гребен“, „костенурка“, „чайник“, „куки“, „ченгели“ и даже многократно споменаваните „венци“. Следователно може да се предположи, че мотивът „крива пиротчанка“ е внесен от другаде, където е означавал позната и важна реалия, била тя част от всекидневния бит или от празничен обреден цикъл. Между другото, М. Живкович също стига до

⁵⁴ Планинската верига дава името на цяла историко-географска област в Евразия.

извода, че пиротчани едва ли са знаели какво е „октопод“, но и да са знаели едва ли им е харесвал чак толкова, че да го изтъкат на килим. За него това наименование на една от най-често тъканите „шарки“ е поредно доказателство, че е донесена от Изток (по Живковић 1900: 11). Иначе съвпаденията продължават, тъй като пиротският „октопод“ в чипровските килими е „пиротчанка“ – само „пиротчанка“ – не „малка“, не „нова“ и не „крива“.

Следователно се оказва невъзможно да бъде изяснен произходът и обяснена семантиката на „кривата пиротчанка“, без да се излезе от тематичните ограничения, наложени от географското местоположение на двата килимарски центъра – Чипровци и респ. Пирот.

Както вече стана ясно, българските специалисти изкуствоведи от 60-те години на миналия ХХ век – Д. Станков и Д. Велев, не споменават мотив „крива пиротчанка“. Въпреки това, по-опростеният вариант на шарката присъства и при двамата автори, но под други наименования и те не правят опити за изясняване на етимологията му.

Последователни и находчиви изглеждат предложените от български изследователски асоциации с източноазиатския божествен пантеон. Тези асоциации се базират на енциклопедични справочни издания, позволяващи на Ц. Александрова, Р. Ангелова и С. Младенова, които пишат през второто десетилетие на настоящия ХХІ век, да направят своите заключения, като обвържат мотива „крива пиротчанка“ с образа на дракона или със стилизирани геометрични фигури и орнаменти, символизиращи безсмъртие.

Продължава да е дискуссионен произходът на основните мотиви и в „пиротския килим“. Първият, който се занимава с темата, е К. Н. Костич в своята студия „Старата сръбска търговия и индустрия“ от 1904 г. Според него „шарките“ са автохтонни, но не изключва възможността, малка част от тях да са заети от „азиатския килим“. Констатира също,

че в наименованията на мотивите има сръбски, гръцки и турски елементи. Разсъждавайки по същия начин, 20 години по-късно Д. Здравкович пише в „Пиротското килимарство – минало, настояще и бъдеще“, че „шарките“ идват от сръбски и турски, което личи от техните наименования. За С. Петрович, в пътеписните му бележки „Около нашата Нишава“ от 1934 г., някои мотиви са следи от митологичното минало, а по-късно се появяват и различните източни влияния. Според Йелена Шобич, изготвила първия систематизиран каталог „Колекцията от пиротски килими на Етнографския музей в Белград“ през 1951 г., наименованията на мотивите в „пиротския килим“ показват хибридна им същност като своеобразна кръстоска на турски, кавказки и гръцки. В статията си „Орнаментика на килимите в Сърбия“, излязла от печат през 1973 г., М. Йованович смята, че въпросните орнаменти, подобно на килимите, също преминават през отделни развойни фази и затова в тях са запазени елементи от всички хронологически епохи, включително от най-стария митологичен пласт. Според нееднократно цитирания каталог „Пиротският килим“ от 1996 г. и неговите авторки М. Петкович и Р. Влаткович, наименованията на мотивите в тези килими, използваните цветове и техният десен, доказват древност, неизбежно взаимно влияние, както и такова на други, чужди култури⁵⁵.

След всичко казано дотук, символните стойности на „кривите пиротчанки“, иначе определяни като един от най-старите шарки в „пиротския килим“, остават в сферата на догадките и недостатъчно добре защитимите хипотези. „Дяволски извитите орнаменти“ предизвикват интерес и учудване, но чак до началото на новото ХХІ хилядолетие са без

⁵⁵ Обобщението на цитираните дотук становища е по Петковић, Влатковић 1996: 39 – 40.

логически обоснован денотат⁵⁶ в публикациите, и на български, и на сръбски автори.

Български изследователки ги отъждествяват с фантастични същества от митологични системи на азиатски народи (от Китай и Япония), само че с тези народи, отдалечени на хиляди километри, жителите на Балканите не са имали преки контакти през XVIII или XIX век. Подобна е ситуацията с килимените мотиви, изградени от геометрични фигури, сигнифициращи⁵⁷ вечен живот и предполагащи аналогии с културата на североамериканските индиански племена. Тези фактически непознати култури за жителите на Чипровци и Пирот, именно заради своята отдалеченост, изглеждат съблазнително мистериозни. Тяхната странна загадъчност дава възможност за отъждествявания и извеждане на причинно-следствени връзки, които нито могат да се отхвърлят, нито да се приемат с абсолютна сигурност.

През миналата 2022 г., до сферата на невъзвратно отдалечен във времето, свръхестествен свят на магично и енигматично минало, прокарва смислови паралели и изкуствоведката М. Живадинович. При предполагаема невъзможност да обясни семантиката на „дяволските колена“ с познати реални или символни стойности в сръбската битийност, тя търси прототипи в обредни практики, отпращащи към политеистичния праславянски пантеон. От своя страна, визирият пантеон, репрезентиращ мисловни парадигми на безписмени общества, е реконструиран въз основа на структуралистични тези, немалка

⁵⁶ Денотат (от лат *denoto* – означавам, посочвам) е термин, въведен от Ч. Морис. В по-широк смисъл „денотат“ е реално съществуващ или въобразен предмет, явление, факт и т.н., обозначаващ от конкретен знак. За семиотиците думата също е знак (по Добрев, Добрева 1994: 23).

⁵⁷ Терминът „сигнификация“ е употребен като синоним на „означаване“ (по Добрев, Добрева 1994: 134).

част от които остават спорни или в най-добрия случай твърде абстрактни.

Същевременно, неясната семантика на странния килимен модел се оказва много по-лесна за дешифриране, ако шарката „крива пиротчанка“, респ. „дяволско колено“, се съпостави с тълкувания на турски семиотици⁵⁸, отнасящи се до идентични изображения в ориенталските килими на анадолските номадски тюркски племена.

Съотнасянето не е произволно, предвид факта, че техниката за изработка на гладките двулицеви тъкани на вертикален (наричан още „прав“) стан в Анадола е същата, както при „пиротските“ и „чипровските“ килими (сравни **обр. 4** с **обр. 3** и **обр. 2а**). В българската етнографска наука се е наложило мнението, че този тип стан е заемка от Близкия изток. Свързва се само с килимено производство и това е една от главните причини да остане с ограничена употреба в традиционното българско домашно тъкачество. Има по-старинна конструкция, макар че в Чипровци и Котел глинени тежести за опъване на основата (добре познати от многобройни археологически проучвания) са заменени с обтежено долно кросно. През втората половина на XX век конструкцията на вертикалния килимен

⁵⁸ Особено полезна ми бе студията на Н. Ташкъран, където авторката представя подробно използваната от нея методология, базираща се върху семиотичния метод. Визираната изследователка разграничава килимените мотиви като „форма“ и търси значенията на тяхното „съдържание“. Според нея традиционните модели анадолски килими, както и използваните в тях мотиви, са вид символен език, а мотивите са знаци от различен тип – символичен, индексирал или иконичен. Въпросните знаци са носители на информация, детерминирана от определена култура и килимът я пренася през времето и пространството. Ако разберем езика на знаците, ще сме в състояние да дешифрираме целия набор от символи и характерни особености в композицията на даден килим. Обикновено символният език на килима е с митологичен генезис. На практика, всяка тъкачка и обществена група предлагат свои собствени вариации на един „универсален“ стил и общ за всички език (по Taşkıran 2006: 7 – 8).

стан постепенно се усъвършенства (по Кръстанова 2007: 133 – 135).

Преобладаващата част от използваните мотиви в „чипровския“ и „пиротския“ килим също имат свои аналози в „анадолските килими“, сред тези мотиви е и „кривата пиротчанка“ (**обр. 21а** и **обр. 21б**). Естествено шарката е с друго наименование. Може да се срещне като „вълча уста“, „вълча следа“, „отпечатък от вълча лапа“ и „стъпки на чудовище“ (Taşkıran 2006: 19). Най-често използваните нейни изображения са обобщени на уебсайта „kilim.com“ за „автентични ръчно изработени килими – нови или антикварни“⁵⁹. Предложените в този сайт семантични тълкувания, традиционно се приемат безрезервно в публикациите на турски учени.

От речниковите статии в kilim.com става ясно, че стилизираните символни изображения на „следата от вълк“ или „стъпките на чудовище“ са със силно подчертани апотропейни (защитни) функции. Конкретната причина е, че в Анадола почти всички тъкани, включително килимите, продължават да се изработват от номадски или полуномадски племена, чийто основен поминък е скотовъдството. Главната заплаха, пред която са изправени тези хора, са нападенията на вълци и посочените килимени шарки са сред използваните защитни средства.

На първо място, мотивът „вълча следа“, респ. „вълча уста“, в Анадола се обвързва със способността за оцеляване и защита от свирепи хищници. Често се среща в килимите от скотовъдния район на град Мут, вилает Мерсин (по Arslan Kalay 2022: 45 – 46 и Olsen 2009: 13).

В представите на анадолските пастири „чудовището“ е митологично създание, въплътено в образа на диво, кръвожадно животно. Затова те по-често асоциират лексемата

⁵⁹ Wolf's Mouth, Wolf's Track – Kurt Agzi, Kurt Izi (kilim.com) https://www.kilim.com/kilim-wiki/kilim-motifs/wolfs_mouth-wolfs_track (достъпен на 31.07.2023).

„чудовище“ с вълк или змия, отколкото с дракон или великан⁶⁰. Това продължава да е така, видно от репортаж, направен през 2018 г. Тогава, в обект на журналистически интерес се е превърнал ставащият все по-труден живот на номадите в обширните пасища на Анадола, представен чрез битието на семейство Гобут. Всяка година неговите членове изминават по 600 км. от Мерсин до Коня, за да пасат своето голямо стадо с кози. Според репортера на Ройтерс, „всяка вечер, те разпъват палатковия си лагер ...“ и „само един член на семейството остава да пази стадото, заедно с четири овчарски кучета. Най-голямата заплаха са вълците“ – продължава авторът на статията – „които юруците наричат „чудовища“⁶¹.

Към тези обяснения и умозаключения могат да се добавят още семантични паралели. Сред тях е констатацията, че наред с приписваните му апотропейни функции (предпазването от вълчи нападения), мотивът „вълча следа“/„стъпки на чудовище“, във функцията му на знак с конотативно значение⁶², символизира солидарност.

Изображението е възможно да се тълкува и като инвариант на контактна магия. Известно е, че още първобитните хора носят като амулети вълчи зъби, змийски люспи или опашка от скорпион с надеждата, че ще ги предпазят от живи представители на тези животински видове. Същата логика действа и в случая със стилизираните им изображения, въткани като килимени шарки (виж **обр. 22**).

⁶⁰ https://www.kilim.com/kilim-wiki/kilim-motifs/wolfs_mouth-wolfs_track (достъпен на 31.07.2023).

⁶¹ Юруците – последните турски номади. Статия на сайта PROFIT.BG от 13 юли 2018 г. <https://profit.bg/svezho/yurutsite-poslednite-turski-nomadi/> (достъпен на 31.07.2023).

⁶² Конотативното значение е допълнително, съпътстващо значение, което се наслажда върху денотативното. Придава емоционална или експресивна окраска, предизвиква положителни или отрицателни асоциации (по Добрев и Добрева 1994: 79).

Мотивът „вълча уста“ се приема като символ на надежда и защита, свързва се и със слънчевата светлина, понеже вълкът вижда в тъмното. С различните си модификации, орнаментът функционира като синоним на смелост, честност, сигурност, изобилие, власт и мъжественост (по Taşkıran 2006: 19).

След всичко казано дотук се оказва, че „кривата пиротчанка“ от „чипровския килим“, или „дяволското колено“ от „пиротския“, са известни под наименованието „вълча уста“ в регионите на Испарта, Кършехир, Коня, Аксарай, Караман и Битлис (**обр. 23**).

Мотивът „бибица“ или „камулка“ от „чипровските килими“ в „анадолските“ е наречен „пранги“ или „букаи“⁶³ (**обр. 24**). В Анадола го смятат за символ на хармонична и вечна любов, предполагаща пълна взаимна отдаденост на съпрузите⁶⁴ (по Taşkıran 2006: 17). Подобно на „кривата пиротчанка“ (респ. „дяволското колено“ или „вълчатата следа“) е причисляван към групата символи, заимствани от животинския свят (Taşkıran 2006: 9).

При т.нар. „крило“ или „крилце“, оформящо бордюрите в „Кривете пиротчанке“, търсенето на семантични паралели въз основа на принципа „pars pro toto“⁶⁵ препраща към многозначния образ символ на птицата. Идентично полисемантично значение (мортално vs. витално) е налично и в килимите от Анадола (**обр. 25**).

Понеже могат да летят, птиците често осъществяват връзката между горния и долния свят (съответно между света на живите и света на мъртвите). Заради медиативната им функция в много митологични и религиозни системи са изобразявани върху клоните на дървета (хипостаза на „световното дърво“

⁶³ Прангите се поставят на предните крака на конете, за да не могат да избягат.

⁶⁴ Сравни с остарялото значение на ‚kamu‘ като ‚цял‘. Повече подробности в бел. 29.

⁶⁵ Pars pro toto – метонимичен израз, при който част от даден обект го заменя в неговата цялост.

или „дървото на живота“). В суфизма е заимствана представа от шаманизма, според която душата излита от тялото като птица, но остава невидима и неосезаема за човешките сетива. Същевременно изтъкваният стилизиран птичи образ може да символизира радост, щастие, любов, интелект, сила, очакване за ново начало (по Седефов 1999: 499 – 508; Olmez 2009: 4; Arslan Kalay 2022: 46).

Основен елемент, изграждащ „кривата пиротчанка“ в „чипровския килим“, е т.нар. „кука“, която в анадолските килими е част от композицията на няколко мотива. Един от тях, намиращ се в опосредствена връзка със семантиката на „кривата пиротчанка“ в битието ѝ на „дяволско колено“ е наречен „скорпион“ (**обр. 26**). В Анадола го втъкват срещу „урочасване“ и вярват, че е въплъщение на духа на дявола (по Arslan Kalay 2022: 46).

Всички изброени дотук мотиви, не толкова в „чипровските“, колкото в „пиротските“ и в „анадолските килими“, са шарки, типични за килимения бордюр. Според вече многократно цитираната изследователка Х. Арслан Калай това ситуиране не е никак случайно, тъй като „защитата започва още от най-външната, специално обособена част на килима“ (по Arslan Kalay 2022: 48 – 49).

Друг важен момент, улесняващ разшифроването на символните значения на използваните мотиви, е битието на килимените тъкани в живота на тюрките – номади.

Понастоящем, ръчно тъканите килими все по-рядко се изработват както на Балканите, така и в Анадола, заменени от фабрично произведени традиционни модели. Независимо от тази негативна тенденция, в научните среди убедително е доказано становището, че в продължение на векове, чрез втъканите в килимите орнаменти, безписмените жени разкриват своите мечти, мъки и надежди. Фактически, ръчно работените килими са не само важна и необходима вещ от всекидневния бит, но функционира и като текст, пред-

ставяващ „инвариант“ на нечия житейска съдба (по Taşkıran 2006: 5, 9 – 10).

Докато тъче, килимарката попада под влияние на поредица от различни фактори – господстващи битийни модели, географска среда, религиозни вярвания. Приемането на исляма става главна причина за постепенно изместване на зверинния стил от флорални елементи. Същевременно „езическата култура“ на Централна Азия остава съхранена в стилизираните мотиви от тъканите на анадолските номадски племена, макар че в цялостното им оформление са налице известни разлики между отделните региони (по Arslan Kalay 2022: 42 – 44, 49).

Ислямската религия се оказва основна предпоставка за засиленото развитие на килименото производство в Османската империя, която е създадена и функционира като теократична държава. Традиционно немюсюлманите, живеещи в нейните предели (и не само там), използват килими за предпазване от неблагоприятни природни условия и/или ги възприемат като символ на лукс и висок жизнен стандарт.

При мохамеданите, наред с вече споменатите утилитарни употреби, датиращи от праисторически времена, килимът има повече и по-разнообразни приложения, предпоставени от професионалната принадлежност. Най-честата алузия е с молитвените килимчета, които са неизменен атрибут на задължителната за всеки мюсюлманин ежедневна петкратна молитва (намаз).

Килимът е важна част от погребалната обредност в някои региони с мюсюлманско население. Според утвърдена традиция тялото на починалия член на семейството, обикновено мъж, се увива в килим и така се носи до гробището. След полагането на мъртвия в гроба, килимът се взема от близките, изпира се и се носи в джамия, където (40 или 52 дни) след погребението се прави мевлид (по Krody 2016: 289).

Подобно на килименото производство в Чипровци и Пирот, и това в Анадола е със спорен генезис. Съществуват две основни теории за неговата поява. Привържениците на първата – т.нар. „тюркменска теория“, доказват, че килимените тъкани и техните характерни десени са пренесени от Централна Азия по време на тюркската миграция. Анадолските килими, като традиционни модели и начин на изработка, поставят началото на домашна килимена индустрия, която междуременно търпи и чужди влияния.

Според втората теория тъкачните техники и използваните шарки са автохтонни, датират от праисторически времена (тоест отпреди идването на тюрките), и отразяват култа към Великата богиня майка. Независимо от всички културни трансформации, през които преминава областта Анатолия през вековете, запазената традиция да се тъкат килими показва оцеляването на местни жители, запазили своите стари вярвания и традиционен начин на живот (по Krody 2016: 288 – 289).

Килименото производство на вертикален стан, за което са характерни анализиранияте тук мотиви, традиционно се свързва с бита на юрушките племена в Анадола и респективно с техните миграционни движения. Първите им килими, според специалисти по темата, се появяват през XIV век, а персийски килими с идентични стилизирани зооморфни изображения стават публично известни в Европа през XV век (по Taşkıran 2006: 3 и Genç, Kahraman 2016: 168 – 170). Освен това, в анадолійска среда, за разлика от извързваните, „занаятчийството на гладко тъканите килими не е било така високо ценено и не се комерсиализира“. Характерни негови особености остават ярките естествени бои, вариациите в колорита и нарушената симетрия. Освен това „колективът рядко е позволявал експерименти“ – докато материалът и техниката си остават едни и същи, килимената композиция и мотиви отграничават регион или племе (по

Димитров, 2022: 510 и цитираната там литература, виж и **обр. 20**).

По-различна е ситуацията с килименото производство в балканските провинции на Османската империя. Наличните образци показват, че домашната килимена индустрия там започва да се развива по-късно – със сигурност (тоест със запазени образци) от втората половина на XVIII век. Трудно могат да се приемат твърденията на Д. Станков, че килим, намерен във видинската джамия Осман Пазвантоглу, е „чипровски“ и че този килим е от края на XVII век (Станков 1960: 249).

За двата най-стари „пиротски килима“ от колекцията на Етнографския музей в Белград се смята, че са изработени през 1792 г. (Цветковић 2016: 82, 84). Моделът е „Софра“, в Чипровци известен като „Бакамски“. За този килим, подобно на „Кривете пиротчанке“, е характерна безкрайната орнаментална композиция, която е много по-лесна за изпълнение, тъй като не е необходимо да се тъче „по картон“.

Сравнителните паралели с килимите от Анадола водят и до предположение че „вълчата уста“ или „отпечатъците от чудовище“ е възможно да са пренесени от номадските анадолски килими в „пиротските“ под името „дяволско колено“. Сред основанията за подобно предложение е фактът, че генезисът и символните значения на една от най-старите им килимени шарки остават и продължават да са неясни както за пиротчани, така и за чипровчани. Не е такъв случаят при анадолските номади – за тях семантиката на тези орнаменти не е непонятна дотолкова, доколкото се е превърнала в неизменна част от техния бит и начин на живот.

Освен това преносът на орнамента в Пирот не би бил особено трудно начинание, предвид важното кръстопътно положение на някогашния оживен килимарски център, където се е провеждало и едно от най-известните и посещавани търговски изложения на Бал-

каните. Показателни са спомените на Ставри Попов, пълни с носталгично умиляващи и живописни подробности от ориенталското многообразие на големия Пиротски панаир:

... Той [панаирът – бел. моя] ставаше ежегодно през месец август. В първите дни се продаваше само добитък, едър и дребен..., а през последните дни разни колониални стоки и манифактура. Там се изнасяха и килими от наши търговци – килимджии, както и от частни лица, изработените 2 – 5 парчета, там ги продаваха.

Панаирът ставаше на открито, въвн от града, в местността „Барие“, гдето имаше построени многобройни бараки, наречени „войници“, в които се съхраняваха изнесените манифактури и други стоки, наредени пъстро по рафтовете на бараките. На панаира идваха разни търговци от азиатска Турция и от Балканския полуостров – албанци, бошняци, гърци, евреи и други, от които едни купуваха килими за собствено употребление, а др[уги] бяха специалисти търговци на чипровски килими.

Най-големи търговци на килими, дори и на едро, се явяваха бошняците, както и други от Нови пазар, Прищина, Босна – сараевчани и пр[очие]. Някои от тези търговци раздаваха пари предварително аванс на наши търговци, та да им събират килими, а други дохождаха сами в Чипровци за такива. Както бошняците, така и другите търговци на килими купуваха старите два типа, а особено втория тип – Бакамски (Гарибалда с 4 бои). Тоя тип се най-много търсеше. Това продължи до освобождението ни, 1877 година.

През това време и Пирот се освободи, но той остана в сръбските територии. Оттогава Пиротският панаир почна да запада, не се посещаваше вече така много от чужди търговци, както по-напред. По тоя начин от Пиротския панаир ние се лишихме, но благодарение че митото на килимите беше евтино, затова по-късно, някои от търговците

продължаваха да търсят и купуват нашите килими чрез свои представители⁶⁶. Дохождаха тука и други представители, купуваха килими за своя сметка. ...⁶⁷

Ст. Попов пише и за търговци килимджии от Чипровци, които пък продължават да разнасят своята стока в други големи пазарни центрове. Сред търговските им партньори са посочени хора с магазини в Пирот, Ниш, Солун, Битоля, Одрин, Цариград и Бурса⁶⁸ (Попов 1930: 28 – 29).

При тази широка и много добре развита за времето си търговска мрежа е допустимо „дяволските колена“ да са гледани от конкретен анадолски килим или друга тъкан и после успешно да са изимитирани. Напълно е възможно някой (по презумпция мюсюлманин) да си е поръчал килим (или килими) с точно този мотив.

Същевременно такава поръчка е могла да се даде не само в Чипровци или Пирот. Сравнения със специализирани каталози и публикации показват, че двулицеви килими с гладка тъкан, вкл. с шарката „крива пиротчанка“, не само са търсени, но и работени в други региони от европейските предели на някогашната Османска империя (виж **обр. 27а** и **обр. 27б**).

Случайно попаднах на статия за тъкачка от някогашната област Санджак, която, видно от съпътстващите репортажа снимки, тъчеше килим с „криве пиротчанке“ (**обр. 28**). Битието на Садия Татич е повод за кореспондента на Анадолу адженси да отбележи, че технологията за изработка на „сеничкия килим“ е

⁶⁶ Това са били Коста Танков, Тано Петров и синовете му от Пирот, заедно с Иван Нишлията от Ниш.

⁶⁷ Конкретно са споменати Щерия Шебеги от Битоля и сина му Иван, Никола Бакамиш, и други.

⁶⁸ Чипровчани продават на братя Лемунови, Хаджи Али бег и други в Солун, на братя Мацали и братя Налбанти в Битоля, на едро купуват братя Иванови и Хаджи Алиш Призренлия в Скопие; хаджи Мехмед бег, Пенямин, хаджи Сарян, Афталион и други в Цариград, Атиф ефенди и хаджи Алиш в Бурса (Попов 1930: 29).

твърде стара (не се е променяла от векове) и се използва вълната на местна порода овце⁶⁹.

Иначе, днес град Сеница се намира в югозападната част на днешна Сърбия, в планинска местност. Подобно на Пирот е с важно кръстопътно положение. Сеница се споменава за пръв път през втората половина на XIII век, като транзитна спирка по пътя Дубровник – Нови Пазар. В пределите на Османската империя е част от Новопазарския санджак (останал известен само като Санджак) – регион с преобладаващо мюсюлманско население, включително конвертити. От 1912 г., в резултат на Балканските войни, Сеница става част от кралство Сърбия, присъединила Косовския вилает, където е било селището⁷⁰.

Независимо от лесно идентифицируемия трансфер на мотиви в не един географски регион, сръбските и особено българските изследователи упорито отказват да признаят Анадола като първоизточник на тези трансфери. Очевидно продължават да действат неизживени, националистически детерминирани колективни представи, в които всичко свързано с ислям, Османска империя и турци е белязано с отрицателни конотации.

Чипровските килими от XVIII и XIX век не са анадолски дотолкова, доколкото не са тъкани в Анадола, а в Чипровци. Анадолски се оказват част от използваните в тях стилизирани изображения – обикновено архетипни образи. При анализирания тук случай с традиционния модел „Криве пиротчанке“ са налични буквално изкопирани анадолски шарки, с лесно идентифицируемото посредничество на „пиротския килим“, получило материализиран израз и на лексикално ниво.

⁶⁹ <https://www.aa.com.tr/ba/pg/foto-galerija/sjeni%C4%8Danka-sadija-toti%C4%87-%C4%8Duvaod-zaborava-sjeni%C4%8Dko-pe%C5%A1terski-%C4%87ilim> (достъпен на 31.07.2023).

⁷⁰ по Istorija Opštine Sjenica | www.SJENICA.com <https://www.sjenica.com/istorija-opstine-sjenica/> (достъпен на 31.07.2023).

Подобна констатация по никакъв начин не намалява нито естетическата стойност на традиционните образци „чипровски килими“, нито значимото място, което заемат в историческото развитие на българската „килимена индустрия“. Остава пожеланието да

бъде картографирано разпространението на „кривата пиротчанка“ като килимена шарка. Странстващият мотив предполага увлекателни изследователски търсения с интердисциплинарен характер, не само в пространствен, но и във времеви план.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

Александрова, б.г.: Цв. Александрова. *Чипровският килим. Символика. Послания. Култура.* Монтана: ТЕТ, б.г. [Tsv. Aleksandrova. *Chiprovskiyat kilim. Simvolika. Poslania. Kultura.* Montana: TET, b.g.]

Барашки, Славчева 2013: В. Барашки, В. Славчева (съст.). *Енциклопедия. Предци и съвременници в Северозападна България.* Враца: „Валмон“, 2013. [V. Barashki, V. Slavcheva (sast.). *Entsiklopedia. Predtsi i savremennitsi v Severozapadna Bulgaria.* Vratsa: Valmon, 2013.]

Велев 1960: Д. Велев. *Български килими до края на XIX век.* София: Издателство на Българската академия на науките, 1960. [D. Velev. *Balgarski kilimi do kraja na XIX vek.* Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1960.]

Димитров 2022: Ч. Димитров. Една колекция килимчета във фонда на Националния етнографски музей. – *Българска етнология*, XLVIII, 2022, 4, 508 – 535. [Ch. Dimitrov. *Edna kolektsia kilimcheta vav fonda na Nacionalnia etnografski muzey.* – *Balgarska etnologia*, XLVIII, 2022, 4, 508 – 535.]

Добрев 2009: Ив. Добрев (ред.). *Академичен турско-български речник.* Под научната редакция на проф. д-р Иван Добрев. София: Рива, 2009. [Iv. Dobrev (red.).

Akademichen tursko-bulgarski rechnik. Pod nauchnata redaktsia na prof. d-r Ivan Dobrev. Sofia: Riva, 2009.]

Донков 1977: В. Донков. *Турция. Географски бележки за древна и съвременна Турция.* София: Народна просвета, 1977. [V. Donkov. *Turtsia. Geografski beleshki za drevna i savremenna Turtsia.* Sofia: Narodna prosveta, 1977.]

Добрев, Добрева 1994: Д. Добрев, Е. Добрева. *Справочник на семиотичните термини.* Шумен: Глаукс, 1994. [D. Dobrev, E. Dobreva. *Spravochnik na semiotichnite termini.* Shumen: Glauks, 1994.]

Живадиновић 2022: М. Живадиновић. *Орнаменти Србије. Пиротски ћилим.* *Ornaments of Serbia. The Pirot kilim.* Београд: ЛАГУНА, 2022. [M. Zhivadovich. *Ornamenti Srbije. Pirotski chilim.* Beograd: LAGUNA, 2022.]

Живковић 1900: М. Живковић. *Албум пиротских ћилимова.* Тешен: Штампаро Карло Прохазка, ц. и кр. дворски штампар, 1900. [M. Zhivkovich. *Album pirotskih chilimova.* Teshen: Shtamparо Karlo Prohazka, ts. i kr. dvorski shtampar, 1900.]

Захариев 1938: Й. Захариев. *Чипровци. Поселищно-географски проучвания с исторически бележки.* София: Христо Г. Данов

- О.О. Д-во, 1938. [Y. Zahariev. *Chipovtsi. Poselishno-geografski prouchvania s istoricheski beleshki*. Sofia: Hristo G. Danov O.O. D-vo, 1938.]
- Иванова 2019:** В. Иванова. Чипровският килим и неговото включване в Представителната листа на ЮНЕСКО на нематериалното културно наследство. Пътят до там. ... И сега накъде? – В: *Българският Северозапад и Европа. История и култура*. София, 2019, 139 – 157. [V. Ivanova. *Chiprovskiyat kilim i negovoto vkluchvane v Predstavitelnata lista na YuNESKO na nematerialното kulturno nasledstvo. Patyat do tam ... I sega nakade?* – V: *Vagarskiyat Severozapad i Evropa. Istoria i kultura*. Sofia, 2019, 139 – 157.]
- Јовановић 1977:** М. Јовановић. Пиротско ћилимарство и његов значај. – *Пиротски зборник*, 8 – 9, 1977, 311 – 320. [M. Yovanovich. *Pirotsko chilimarstvo i nyegov znachay*. – *Pirotski zbornik*, 8 – 9, 1977, 311 – 320.]
- Ђорђевић 1973:** Т. Ђорђевић. К. Н. Костић (1875 – 1915) – У: К. Н. Костић. *Историја Пирота*. Пирот: Музеј Понишавља, 1973, 5 – 7. [T. Dzhordzhevich. K. N. Kostich. – U: K. N. Kostich. *Istoria Pirota*. Piro: Muzej Ponishavlya, 1973, 5 – 7.]
- Ђурђић, Ђурђић 2011:** М. Ђурђић, Ј. Ђурђић. Шара пиротског ћилима као симбол. – *Пиротски зборник* 35 – 36, 2011, 127 – 132. [M. Dzhurdzhich, Ya. Dzhurdzhich. *Shara pirotskog kilima kao symbol*. – *Pitotski zbornik*, 35 – 36, 2011, 127 – 132.]
- Комитска 2007:** А. Комитска. *Приказка за торлаците. Tale about Torlatzi. Каталог*. София: НЕМ, 2007. [A. Komitska. *Prikazka za torlatsite. Tale about Torlatzi. Katalog*. Sofia: NEM, 2007.]
- Комитска 2020:** А. Комитска. *Чипровският килим. Постланият път към Бога*. София: Фатум ООД, 2020 [A. Komitska. *Chiprovskiyat kilim. Postlaniyat pat kam Boga*. Sofia: Fatum OOD, 2020]
- Костић 1973:** К. Н. Костић. Пиротско ћилимарство. Одломак из студије. – У: К. Н. Костић. *Историја Пирота*. Пирот: Музеј Понишавља, 1973, 39 – 41. [K. N. Kostich. *Pirotsko chilimarstvo. Odlomak iz studije*. – U: K. N. Kostich. *Istoria Pirota*. Piro: Muzej Ponishavlya, 1973, 39 – 41.]
- Крџанова 2007:** К. Крџанова. *Златният стан*. Пловдив: ИК „Жанет 45“, 2007. [K. Krastanova. *Zlatniat stan*. Plovdiv: ИК “Zhanet 45”, 2007.]
- Минкин 1989:** А. Минкин. Чипровският килим и световните изложенија. – В: *Чипровци 1688 – 1988. Сборник, посветен на 300-годишнината от Чипровското востание*. София, 1989, 168 – 214. [A. Minkin. *Chiprovskiyat kilim i svetovnite izlozhenia*. – V: *Chiprovtsi 1688 – 1988. Sbornik, posveten na 300-godishninata ot Chiprovskoto vastanie*. Sofia, 1989, 168 – 214.]
- Николов б.г. (2014):** Н. Николов. *Чипровското училище*. Второ преработено и дополнено издание. Чипровци: Издание на автора, б.г. (2014). [N. Nikolov. *Chiprovskoto uchilishte*. Vtoro preraboteno i dopalmeno izdanie. Chiprovtsi: Izdanie na avtora, b.g. (2014).]
- Петковић 2011:** И. Петковић. Јован Ћирич – от сеоског учитеља до доктора наука. – *Пиротски зборник* 35 – 36, 2011, 361 – 364. [I. Petkovich. *Yovan Chirich – ot seoskog uchitelya do doktora nauka*. – *Pirotski zbornik*, 35 – 36, 2011, 361 – 364.]
- Петковић, Влатковић 1996:** М. Петковић, Р. Влатковић. *Пиротски ћилим. Каталог изложбе*. Београд: САНУ, 1996. [M. Petkovich, R. Vlatkovich. *Pirotski chilim. Katalog izlozhbe*. Beograd, SANU, 1996.]
- Пешков и др. 2017:** И. Пешков, С. Витанова, К. Петрова. *Килимите в Етнографски музеј Берковица*. Берковица: БГ – Принт,

- Враца, 2017. [I. Peshkov, S. Vitanova, K. Petrova. *Kilimite v Etnografski muzey Berkovitsa*. Berkovitsa: BG – Print, Vratsa, 2017.]
- Попов 1930:** Ст. Попов. *Чипровските килими*. Приложения: 68 разни килимарски рисунки за всички типове. Прибавка: Килимарската промишленост у нас и в съседните държави (историко-стопански бележки). От Хр. К. Пунев. Чипровци: Издание на автора, 1930. [St. Popov. *Chiprovskite kilimi*. Prilozhenia: 68 razni kilimarski risunki za vsichki tipove. Pribavka: Kilimnata promishlenost u nas i v sasednite darzhavi (istoriko-stopanski belezhki). Ot Hr. K. Pnev. Chipovtsi: Izdanie na avtora, 1930.]
- Седефов 1999:** Ив. Седефов (прев.). *Световните митологии. Енциклопедия в четири тома. Том първи А – Д*. Превод от руски Ив. Седефов. София: Абагар Паблшинг ООД, 1999. [Iv. Sedefov (prev.). *Svetovnite mitologii. Entsiklopedia v chetiri toma. Tom parvi A – D*. Prevod ot ruski Iv. Sedefov. Sofia: Abagar Publishing OOD, 1999.]
- Станков 1975:** Д. Станков. *Черги и килими*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1975 [D. Stankov. *Cherghi i kilimi*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata academia na naukite, 1975.]
- Тачева 2022:** С. Тачева. *В люлката на времето*. Чипровци: Издателство „Медиа груп“ – Враца, 2022. [S. Tacheva. *V lyulkata na vremeto*. Chiprovtsi: Izdatelstvo „Media grup“ – Vratsa, 2022.]
- Тодоровић 2018:** Д. Тодоровић. Пиротско ћилимарство: државна брига и инспирација савременом стваралаштву. – U: *Balkan Art Forum (BARTF) 2017. Umetnost i kultura danas: umetničko nasleđe, savremeno stvaralaštvo i obrazovanje ukusa. Zbornik radova sa naučnog skupa (Niš, 6 – 7 oktobar 2017)*. Art and Culture Today: Artistic Heritage, Contemporary Creation and Taste Education. Proceedings of the Scientific Conference (Niš, 6th – 7th October 2017). Niš, 2018, 133 – 144. [D. Todorovich. *Pirotsko chilimarstvo: drzhavna briga i inspiratsia savremenom stvarashstvu*. – U: *Balkan Art Forum (BARTF) 2017. Umetnost i kultura danas: umetničko nasleđe, savremeno stvaralaštvo i obrazovanje ukusa. Zbornik radova sa naučnog skupa (Niš, 6 – 7 oktobar 2017)*. Art and Culture Today: Artistic Heritage, Contemporary Creation and Taste Education. Proceedings of the Scientific Conference (Niš, 6th – 7th October 2017). Niš, 2018, 133 – 144.]
- Цветковић 2016:** М. Цветковић. *Два лица. Каталог пиротских ћилима Етнографског музеја у Београду*. Two Faces. The Catalog Of Pirot Kilims in the Ethnographic Museum, Belgrade. Београд: Етнографски музеј. Штампa Службени гласник, 2016. [M. Tsvetkovich. *Dva litsa. Katalog pirotskih chilima Etnografskog muzeya u Beogradu*. Two Faces. The Catalog Of Pirot Kilims in the Ethnographic Museum, Belgrade. Beograd: Etnografski muzej. Shtampa Sluzhbeni glasnik, 2016.]
- Цветкович 2019:** М. Цветкович. Пиротски килим – от покрывала до сербског националног визуалног символа. – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 25, 2019, 1, 23 – 37. [M. Tsvetkovich. *Pirotskiy kilim – ot pokryvala do serbskogo nacionalynogo vizualynogo simvola*. – *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*, 25, 2019, 1, 23 – 37.]
- Ћирић 1968:** Ј. Ћирић, *О пиротском ћилимарству. Сепарат из „Пиротског зборника“*. Пирот: Новинско-издавачка установа „Слобода“, 1968, 25 – 55. [Y. Chirich. *O pirotskom chilimarstvu. Separat iz “Pirotskog zbornika”*. Pirot: Novisnko-izdavachka ustanova “Sloboda”, 1968, 25 – 55.]
- Angelova, Mladenova 2016:** R. Angelova, S. Mladenova. *Quiet and Warm: The Human*

Motifs and Symbols in the Chiprovtsi Carpets. – *Journal of Research in Humanities and Social Science*, Vol. 4, 2016, 3, 51 – 61.

Arslan Kalay 2022: H. Arslan Kalay. Reflections on Animal Symbolism on Anatolian Turkish Rugs. – *Van Yüzincii Yul University. The Journal of Social Science Institute*, Vol. 55, 2022, 40 – 55.

Genç, Kahraman 2016: M. Genç, M. E. Kahraman. 14th and 15th Century`s Turkish Carpets with Animal Figures of Descriptive Survey of the Design and Color Features. – *Anthropologist* 26, 2016, 3, 167 – 174.

Krody 2016: S. M. Krody. The Power of Color: Anatolian Kilims. – In: *Society of America Symposium Proceedings*, 973, 2016, 287 – 296, <https://core.ac.uk/download/127447115.pdf> (достъпен на 31.07.2023).

Krody 2018: S. M. Krody. With contributions by Ş. Atlıhan, W. B. Denny, K. Hart. *A Nomad's Art. Kilims of Anatolia*. Washington, D.C.: George Washington University Museum and the Textile Museum, 2018.

Olmez 2009: F. N. Olmez. “Death” Symbolism in Turkish Weavings. – *Süleyman Demirel Üniversitesi. Güzel Sanatlar Fakültesi Hekimil Dergisi*, 2009, 4, 1 – 24, <https://dergi-park.org.tr/en/download/article-file/193311> (достъпен на 31.07.2023)

Stöbe 2003: E. Stöbe. *Manastir Kilims. In Search of a Trail. Eine Spurensuche*. Publisher Feichtner & Mirzrahi Fine Arts/ Erhard Stöbe. Herausgeben, 2003.

Taşkıran 2006: N. Taşkıran. *Reading Motifs on Kilims: A Semiotic Approach to Symbolic Meaning*. University of Kocaeli. Faculty of Communication. Istanbul, 2006, 1 – 27, https://www.academia.edu/es/1105092/Reading_Motifs_on_Kilims_A_Semiotic_Approach_to_Symbolic_Meaning (достъпен на 31.07.2023).

Списък на съкращенията (Abbreviations)

Елаборат 1995: *Елаборат за защита географске ознаке порекла – Пиротски ћилим*. Аутори текста: Комисија за контролу израде и производње пиротског ћилима. Аутори фотографија: Миле Антов и Божидар Влатковић. Пирот: ДП Понишавље – Пирот, 1995.

Речник на БКЕ IV: *Речник на българския език. Том IV. Деятелен – Е*. София: БАН – ИБЕ. Издателство на БАН, 1984.

Информатори:

Дешка Каменова Димитрова, 73 години, гр. Чипровци, полувисше образование, детска учителка; след пенсионирането си тъче в ЕТ „Чушкарчето“ (частна фирма за производство на чипровски килими).

Йорданка Йосифова Петкова, 75 години, гр. Чипровци, висше образование – ПУ, математика; дългогодишен ръководител на кръжок по килимарство в ЕСПУ „П. Парчевич“ – гр. Чипровци; съсобственик на ЕТ „Чушкарчето“, където тъче ежедневно.

Цветана Иванова Русимова, 62 години, гр. Чипровци, средно образование (Руска езикова гимназия), бивш фондохранител в ИМ – Чипровци (от 1994 г.).

Доц. д-р Ваня Иванова, Регионален исторически музей – Монтана, ПУ „П. Хилендарски“, филиал „Л. Каравелов“ – Кърджали, vanya_ivanova@uni-plovdiv.bg

Обр. 1а. и Обр. 1б.

Чипровски килим, традиционен модел „Криве пиротчанке“ с Инв. № 94 от Основен фонд (ОФ) на къща музей „Христо Михайлов“. Сн. Венцислав Томов, РИМ – Монтана

Обр. 2а. Стан със затъкан чипровски килим – 2017 г. Изображението е от стара експозиция на ИМ – Чипровци. Сн. Весела Николаева. Чипровски магши – сърцето на тъкачките на килими – Северозападна България (severozapazenabg.com) (достъпен на 31.07.2023)

Обр. 2б. Затъкан дизайнерски „чипровски килим“. Екранна снимка от Facebook страницата на Велика Стоева, публикувана на 25.05.2019 г.

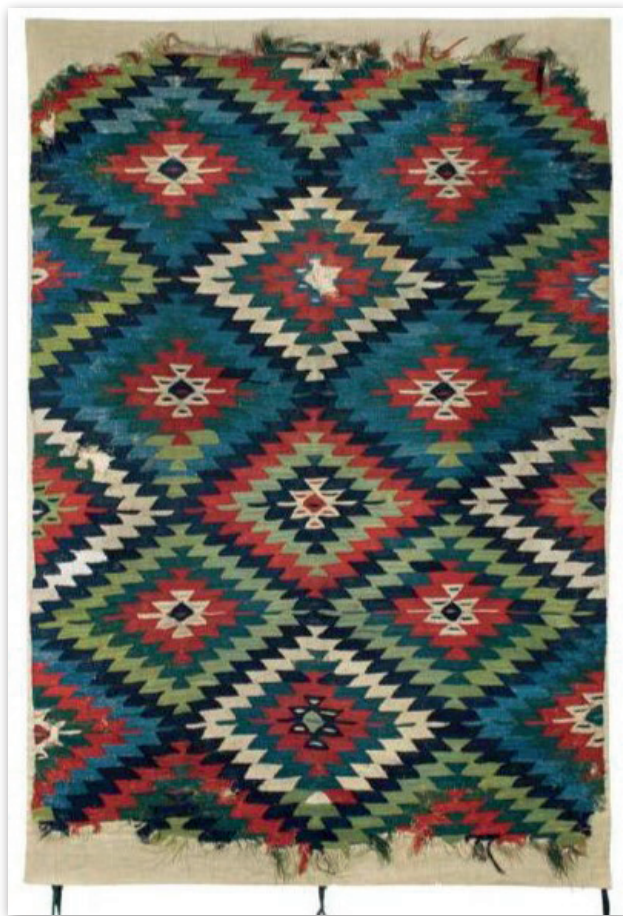
Обр. 2в. Дизайнерски „чипровски килим“ с мотиви от традиционния модел „Пилета“, бордюръ – „криве пиротчанке“ и кальфки за декоративни възглавници, изработени на базата на чипровската килимена тъкан. Екранна снимка от Facebook страницата на *Tscushkarcheto-hand-made carpets/Чушкарчето* – чипровски килими, публикувана на 24.09.2021 г.

Обр. 3. Вертикален стан от Пирот. От официалния сайт на *Damsko srce – Piro* <https://damskosrce.com/> (достъпен на 31.07.2023)

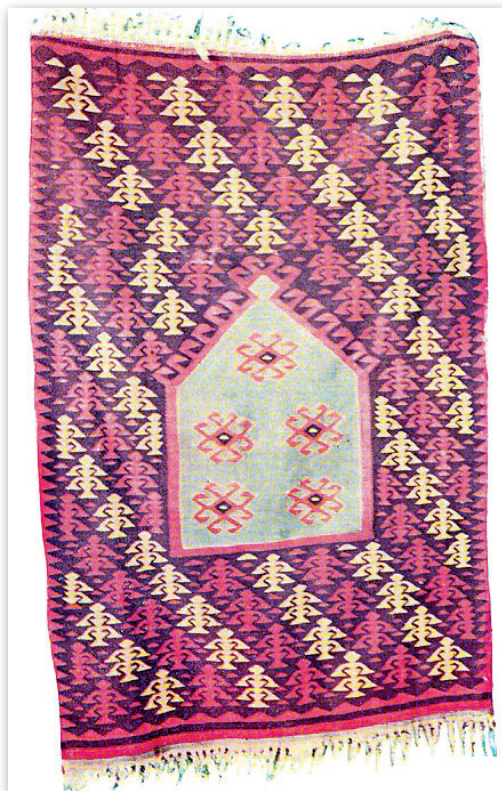
Обр. 4. Вертикален стан от Анадола. По *Loomwork – Anatolian rug* – Wikipedia (Коня) https://en.wikipedia.org/wiki/Anatolian_rug#/media/File:Loomwork.jpg (достъпен на 31.07.2023)

Обр. 5. Пиротски килим, модел „Софра“ с датировка 1792 г. Основа и вътък: вълна. Размери: 220 x 160 см. (по Цветковић 2016: 82 – 83)

Обр. 6. Пиротски килим „Низамчета“ от началото на XIX век. Основа и вътък: вълна. Размери: 375 x 317 см. (по Цветковић 2016: 90 – 91)

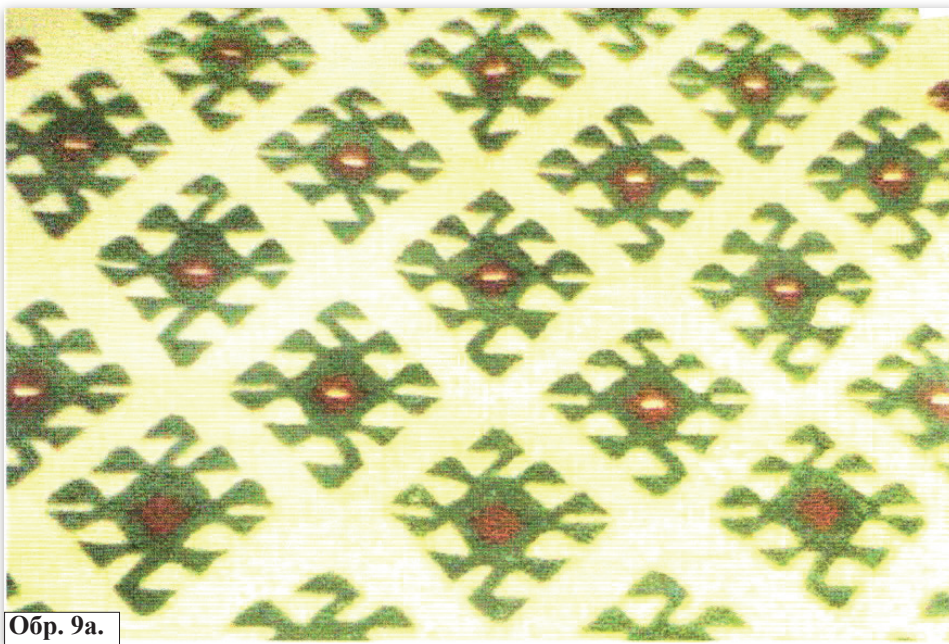

Обр. 7. Чипровски килим „Каракачке“ работен около 1850 г. Размери: 105 x 165 см. Снимката е от монографията на Д. Станков „Чипровски килими“ (Станков 1960: 281)

Обр. 8. „Каракачке“ и „Бакамски“ от нач. на новия XXI век. Фестивал разказва красивата история на чипровския килим, Култура, БНР Новини (bnr.bg) (05.05.2018) <https://bnr.bg/post/100965958/festival-razkazva-krasivata-istoria-na-chiprovska-kilim> (достъпен на 31.07.2023)

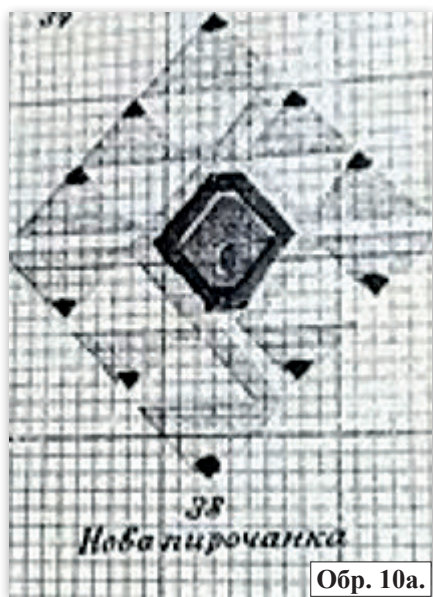

Обр. 9а.

Обр. 9а и Обр. 9б. „Криве пиротчанке“ в изтъкан килим и изображения на мотивите „крива пиротчанка“ (втори ред, първа фигура), вид „пиперушка“ и „пиротчанка“ (първа и втора фигура на трети ред).
От монографията на Ц. Александрова „Чипровският килим“ (Александрова б.г.: 18, 27)

Обр. 9б.

Обр. 10а.

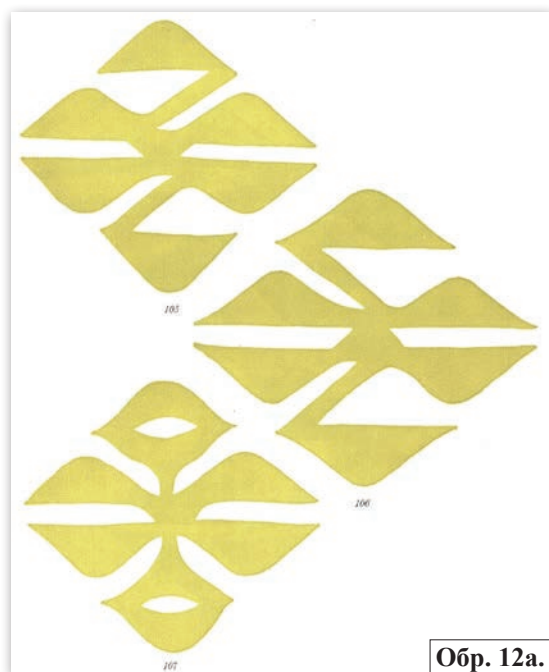
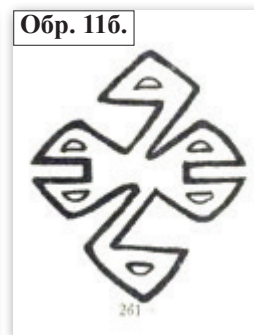
Обр. 10б.

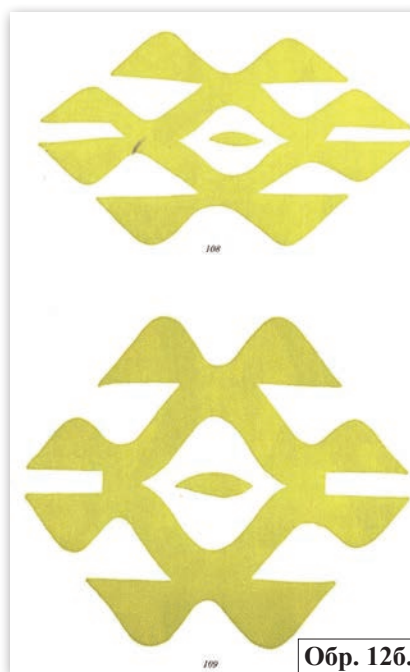
Обр. 10в.

Обр. 10а, Обр. 10б, Обр. 10в. Килимени мотиви „нова пиротчанка“ и „пиротчанка“. Включени в приложение към брошурата на Ст. Попов „Чипровските килими“ (Попов 1930: 74, 75).

Обр. 11а и Обр. 11б. Килимен мотив „нова пиротчанка“ и килимен мотив, означен като „октопод от пиротски килим“. Изображения от монографията на Д. Велев „Български килими до края на XIX век“ (Велев 1960: 281, 283 обр. 242 и обр. 261)

Обр. 12а.

Обр. 12б.

Обр. 12а и Обр. 12б. Изображения на килимените мотиви „малка пиротчанка“ и „нова пиротчанка“ от монографията на Д. Станков „Чипровски килими“ (Станков 1960: 106, 107)

Fotografija iz 1911. godine

Обр. 13. Поздравителна поценка картичка от Пирот – 1911 г.

От фонда на Музея на Понишавието, Пирот. Изображението е по Србија, традиција и култура: Тајне пиротског ћилима и жене које су ткале историју једног града – BBC News на српском <https://www.bbc.com/serbian/cyr/srbija-62661007> (достъпен на 31.07.2023)

Обр. 14а. и Обр. 14б.

Шарки (мотиви) „дяволско колено“ и „старо дяволско колено“. Изображения върху милиметрова хартия по „Албум на пиротските килими“, изготвен от М. Живкович (Живковић 1900: III)

Обр. 15. Пиротски килим „Дяволски колена с амулети“. Изображение на милиметрова хартия от „Албум на пиротските килими“, изготвен от М. Живкович (Живковић 1900: VIII)

Обр. 16а. Пиротски килим „Венци с дяволски колена и стари сакции“, 1820 г. Основа и вѣтък: вълна. Размери: 183 x 144 см.
(по Цветковић 2016: 132 – 133)

Обр. 16б. Пиротски килим „Дяволски колена с бибици“, 1900 г. Основа и вѣтък: вълна.
Размери: 270 x 205 см.
(по Цветковић 2016: 108 – 109)

Обр. 17. Милица Живадинович със своята монография „Пиротски килим. Орнаментите на Сърбия“, издадена през 2022 г. Върху корицата – „дяволски колена“ като рамкиращ мотив. Изображението е от сайта на сръбския ежедневник в-к „Данас“ от 14.02.2023 г. <https://www.danas.rs/kultura/milica-zivadinovic-primenjena-umetnica-i-autorka-monografije-ornamenti-srbije-pirotski-cilim-magicna-energija-pirotskog-tkanja/> (достъпен на 31.07.2023)

Обр. 18. Лого на запазената марка „пиротски килим“ като защитено географско обозначение. Изображението е от подготвените лицензионни документи, довели до признаването на „пиротския килим“, като запазена марка със защитено географско обозначение. Носят обобщаващото наименование „Елаборат“ (Елаборат 1995: 8)

Обр. 19а. Югославският крал Александър Караджорджевич (1921 – 1934) и кралица Мария на фона на „пиротски килим“ през 1930 г. Изображението е статията „Пиротски килим“ в Уикипедия. *Pirotski cilim Kralj Aleksandar II Nov 1930 kraljevska bina – Пиротски ћилим – Википедија (wikipedia.org)* (достъпен на 31.07.2023)

Обр. 19б. Балканска изложба в Лондон през 1907 г. Показано е „Тъкане на пиротски килим“. Същата снимка е използвана за направата на пощенски картички с издател Коста Чиркович.

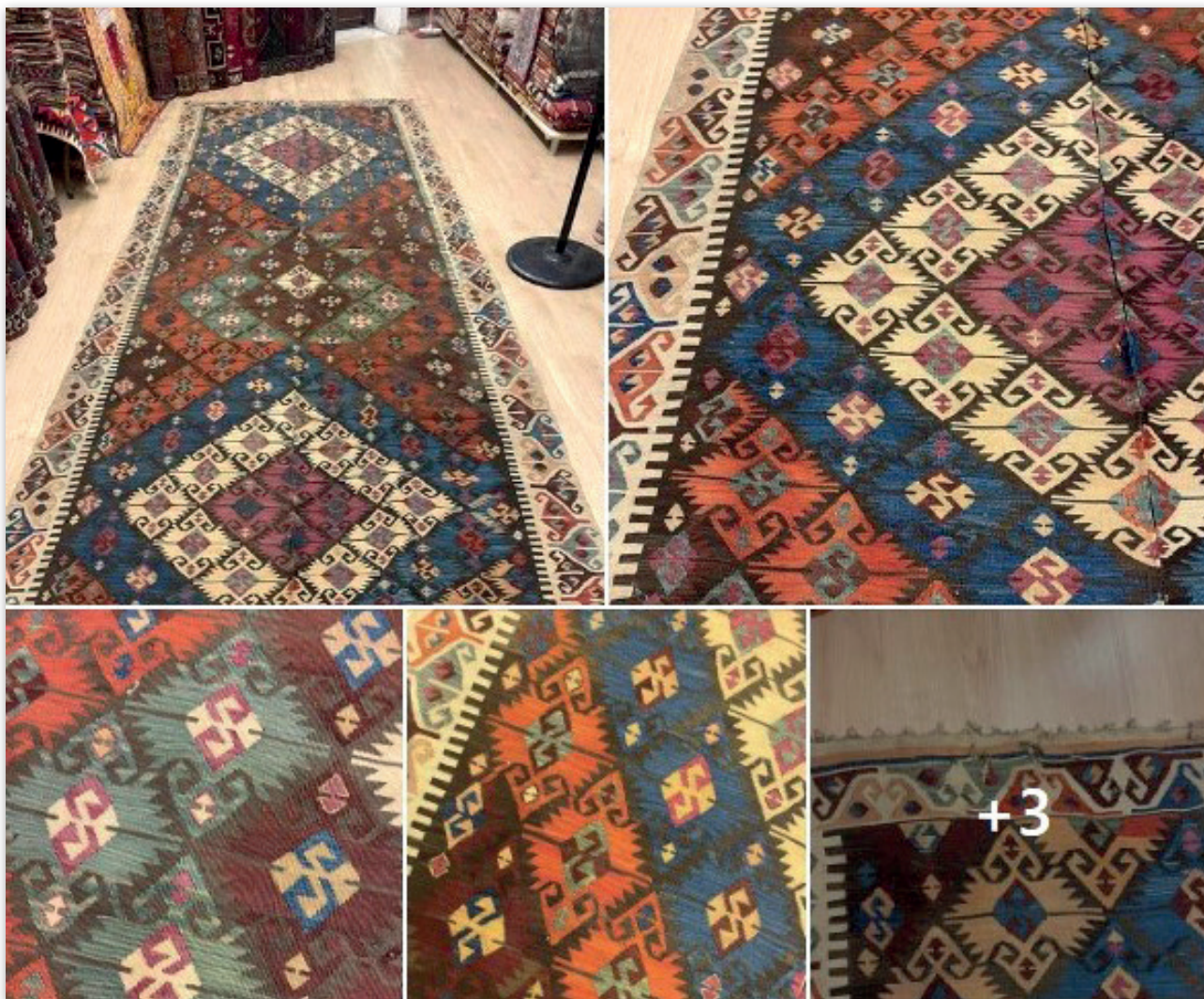

МУЗЕЈ ПОНИШАВЉЕ ПИРОТ

Обр. 19в. Џ. Б. Тито получава като подарък „пиротски килим“ със своя лик.
Изображението е взето от Србија, традиција и култура: Тајне пиротског ћилима и жене
које су ткале историју једног града – BBC News на српском <https://www.bbc.com/serbian/cyr/srbija-62661007> (достъпен на 31.07.2023)

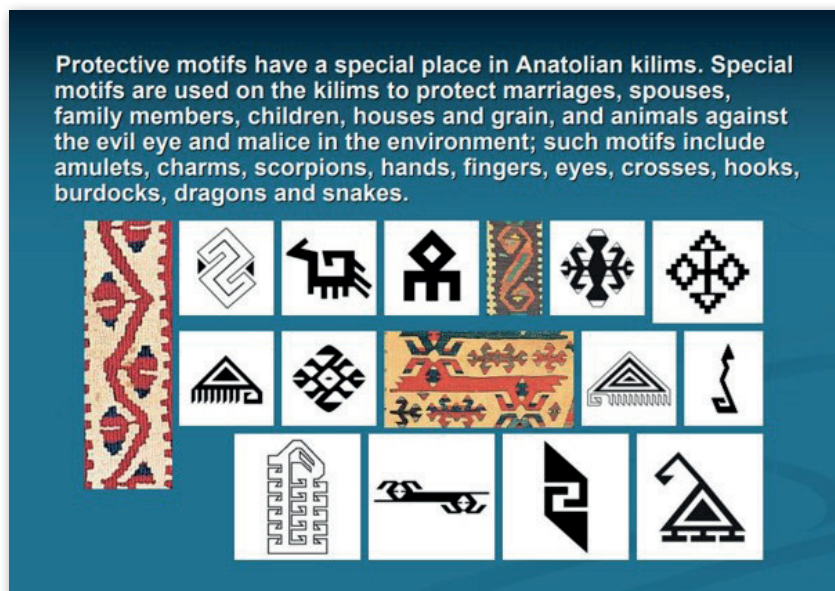
Обр. 20. Жена прибира килим
до семейната шатра, близо
до Изпарт, Турция.
Фотография на Дж. Пауъл
от 1985 г. (Krody 2018: 13)

Обр. 21а. Килим от Коня. Публикация на Муса Кайнар от 23.07.2023 г.
Снимката е взета от „стената“ на Facebook групата Kilim

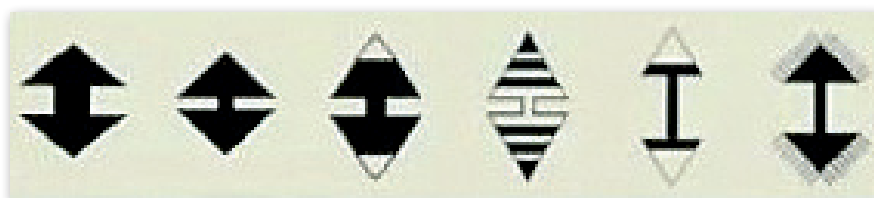
Обр. 216. Килим от Мут. Публикация на Муса Кайнар от 07.07.2023 г.
Снимката е взета от „стената“ на Facebook групата Kilim

Обр. 22. Мотиви с апотропейни функции в килимите от Анадола. Сайт от презентация на Шахика Юнал, изготвена през 2009 г. „Стъпки на чудовище“ или „вълча уста“ – втора и трета фигура на втори ред <https://www.crystallography.fr/mathcryst/pdf/istanbul?Unal.pdf> (достъпен на 31.07.2023)

Обр. 23. Стилизирани изображения на мотива „вълча следа“, „вълча уста“, „отпечатък от вълча стъпка“, „стъпки на чудовище“ от килимите на анадолските номади на www.kilim.com (по Таşkıran 2006: 19)

Обр. 24. Стилизирани изображения на мотива „пранги“ (или „букаи“) от килимите на анадолските номади на www.kilim.com (по Таşkıran 2006: 17)

Обр. 25. Стилизирани изображения на мотива „птица“ от килимите на анадолските номади на www.kilim.com (по Таşkıran 2006: 18)

Обр. 26. Стилизирани изображения на мотива „скорпион“ от килимите на анадолските номади на www.kilim.com (достъпен на 01.08.2023)

Обр. 27а. Илюстративна снимка към „Босненският килим разказва“. Статия от 26.09.2017 г. на сайта на влиятелния сараевски вестник „Ослободжение“ *Oslobođenje – Priča bosanskog ćilima* <https://www.oslobodjenje.ba/magazin/rodni-kraj/zemlja-koju-volimo/prica-bosanskog-cilima> (достъпен на 31.07.2023)

Обр. 27б. По сараевската Баи чаршия. На заден план – босненски килими. Изображението е от *Wikipedia* в едноименната статия „Босненски килим“ . Босански ћилим – *Википедија* (wikipedia.org) (достъпен на 31.07.2023)

Обр. 28. Садия Тотич от с. Урсула край Сеница пази стария „сенички килим“ да не потъне в забрава. Снимка от статия на Александър Ничифорович от 29.03.2020 г. за Anadolu Agency *Sjeniĉanka Sadija Totiĉ ĉuva od zaborava sjeniĉko-peĥterski ĉilim – Anadolu Ajansı (aa.com.tr)* <https://www.aa.com.tr/ba/pg/foto-galerija/sjeni%C4%8Danka-sadija-toti%C4%87-%C4%8Duva-od-zaborava-sjeni%C4%8Dko-pe%C5%A1terski-%C4%87ilim> (достъпен на 31.07.2023)

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

Приемат се за отпечатване: студии до 120 000 знака; статии до 60 000 знака; съобщения до 18 000 знака; рецензии и отзиви до 12 000 знака.

Материалите могат да бъдат на български, английски или руски език.

I. ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПОДГОТОВКАТА НА ТЕКСТА

1. Материалите се предават в електронен вариант като Word documents с шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разредка (Line spacing) 1,5.
2. Заглавието се изписва на езика на статията, с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора (авторите) без съкращения, с начални главни и последващи малки букви, с размер 14 pt, **Bold, Italic**.
3. През един празен ред се изписва заглавието на статията на английски език, с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора/авторите без съкращения, транслитерирано/ни на латиница, с начални главни и последващи малки букви, с размер 14 pt, **Bold, Italic**.
4. През един празен ред се разполага анотацията на английски език (**Abstract:**) (до 1000 знака с интервалите), с размер и стил на шрифта 12 pt, *Italic*.
5. На следващия ред се изписват ключовите думи (**Keywords:**) (до 10 на брой), на английски език, с размер и стил на шрифта 12 pt, *Italic*.
6. През един празен ред следва основният текст на материала с подравняване Justify. Допуска се употреба на шрифт **Bold** само за евентуални подзаглавия. *Italic* се използва за заглавия на книги/монографии, списания, сборници и издания на извори. При цитиране се използва *Italic* само в случаите, когато чуждият текст не е ограден с кавички.
7. Цитираните изследвания се посочват в текста, поставени в обикновени скоби, като се изписват: фамилията на автора, годината на издаването и съответната/ите страница/и. Например: (Иванов 2012: 35 – 36); (Иванов, Петров 2015: 5 – 6) – при двама; (Иванов и др. 2010: 33; Ivanov et al. 1999: 45) – при повече автори; (Петров 2006а: 8 – 11) – при повече от една публикация за една и съща година на един автор.
8. При посочване на образи или други илюстративни материали: (Иванов 2012: 16, обр. 3; Petrov 1997: 45, fig. 2).
9. При посочване на каталожни номера или таблици: (Иванов 2012: 16, № 3 или табл. 3).
8. При необходимост от пояснителни или други бележки, те се маркират в текста с арабски цифри¹ и се поставят под линия: (Footnotes) с шрифт Times New Roman, размер 10 pt, без разредка (Line spacing „single“). Цифровите препратки към бележките под линия се поставят след кавичките и преди пунктуационните знаци. Пр. „цитат“¹, ¹, ¹. При необходимост от цитиране в пояснителните бележки се следват същите правила, както в основния текст.
9. Използваните източници се посочват единствено в бележки под линия. При цитиране на архивни документи: ЦДА – София, ф. 108К, оп. 2, а.е. 2560, л. 2.
При цитиране на вестник: В. *Работническо дело*, бр. 109, 15 май 1947 г., 3.
При цитиране на извори, имената на античните автори и произведенията се посочват съгласно *Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon* (LSJ) и *Oxford Latin Dictionary* (OLD) по следния начин: Hdt. 2.4; Cic. Div. 1.13.23.
При цитиране на корпусни издания: ГИБИ II: 71 – 72.
10. Препратките в текста към илюстративния материал се поставят в скоби: (**обр. 1**). За материали на английски език: (**fig. 1**), шрифт **Bold**. В отделен файл се представя списък на образите с кратка текстова информация за съответното изображение.
11. **Благодарности** (при наличието на такива) се поставят след края на основния текст.
12. След основния текст се прилага **Използвана литература (References)**.
13. При употреба на специфични съкращения в научния апарат се прилага и **Списък на съкращенията (Abbreviations)**.

Примери:

ГИБИ IV: *Гръцки извори за българската история*. Том IV. София: БАН, 1961.

ЦДА: Централен държавен архив.

BHR: Bulgarian Historical Review, Sofia.

13. **Резюме** на български език (със заглавие и автор, до 3000 знака с интервалите) и **Ключови думи** на български език се поставят след Използвана литература (References) и Списък на съкращенията (Abbreviations) само при статии на чужд език!
14. В самия край авторите добавят кратки данни за себе си: звание, научна степен, име и фамилия, месторабота и e-mail.
15. Илюстрациите се представят в отделен електронен файл (.tiff, .jpg, .png) в резолюция не по-малка от 300 dpi.

II. ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЛЕНИЕ НА ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

В Използвана литература (References) се представят по азбучен ред, първо, изданията на кирилица, а след това изданията на латиница или други. Всички издания, които не са на латиница, се изписват и с транслитерация на латиница, в квадратни скоби [...], непосредствено след оригиналното заглавие. Посочват се само научни изследвания, включително достъпни в Интернет. (Архивни източници, вестници и интернет източници се цитират само в бележките под линия. Същото се отнася и за писмени извори, които се посочват само по името на автора или на документа, а не по името на съставителя или преводача на съвременното им издание.)

1. Сбирки и преводи на извори

Гюзелев 2000: В. Гюзелев. *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописнибирки и архиви*. Том I. София: Главно управление на архивите, 2000. [V. Gyuzelev. *Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII – XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi*. Tom I. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite, 2000.]

Ксенофонт 2016: Ксенофонт. *Атинската държавна уредба. Лакедемонската държавна уредба*. Превод от старогръцки Мирена Славова. София: Изток – Запад, 2016. [Ksenofont. *Atinskata darzhavna uredba. Lakedemonskata darzhavna uredba*. Prevod ot starogratski Mirena Slavova. Sofia: Iztok – Zapad, 2016.]

2. Книги/Монографии

Божилов, Гюзелев 2004: Ив. Божилов, В. Гюзелев. *История на Добруджа*. Том 2. Средновековие. Велико Търново: Фабер, 2004. [Iv. Bozhilov, V. Gyuzelev. *Istoria na Dobrudzha*. Tom 2. Srednovekovie. Veliko Tarnovo: Faber, 2004.]

Спасов 2008: Л. Спасов. *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)*. Велико Търново: Фабер, 2008. [L. Spasov. *Bulgaria i SSSR 1917 – 1944 g. (Politiko-diplomaticheski otshoshenia)*. Veliko Tarnovo: Faber, 2008.]

3. Публикации в научни сборници

Марков 1977: Г. Марков. Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия. – В: *Доклади и съобщения от Първата национална конференция на младите историци*. София, 1977, 316 – 324. [G. Markov. *Devetnadesetomayskiyat rezhim mezhdu Frantsia i Germania*. – V: *Dokladi i saobshthenia ot Parvata natsionalna konferentsia na mladite istoritsi*. Sofia, 1977, 316 – 324.]

4. Публикации в периодични научни издания

Марков 2002: Г. Марков. Балканското решение на Източния въпрос 1911 – 1913 г. – *Македонски преглед*, XXV, 2002, 4, 7 – 28. [G. Markov. *Balkanskoto reshenie na Iztochnia vapros 1911–1913 g.* – *Makedonski pregled*, XXV, 2002, 4, 7 – 28.]

Mitrev 2008: G. Mitrev. On Skotoussa and „Scotusaei liberi“ from the Valley of the Struma/Strymon River (SW Bulgaria). – *Arhaeologia Bulgarica*, XII, 2008, 2, 47 – 58.

5. Електронни издания на научни публикации в Интернет

Carey 2006: B. Carey. *Warfare in the Medieval World* (2006). <http://web.archive.org/web/20110805095555/http://www.deremilitari.org/resources/articles/carey.htm> (достъпен на 20.11.2016).

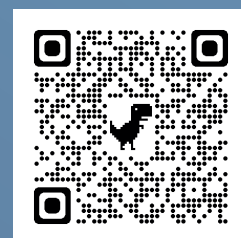
Списание
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

Година VII (2023), книжка 1

Коректор: Валентина Атанасова
Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова
Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

ISSN 2535-0935 (*Print*)
ISSN 2535-0951 (*Online*)

ПЛОВДИВСКИ
ИСТОРИЧЕСКИ
ФОРУМ

Година VII • 2023 • книжка 1

ISSN 2535-0935